

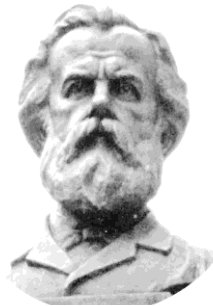
DOI 10.31392/NPU-DOI 10.31392/NPU-nc.series22.2020.28

ISSN 2411-1287

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Серія 22

Політичні науки
та методика викладання
соціально-політичних дисциплін

Випуск 28

Київ
Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова
2020

ФАХОВЕ ВИДАННЯ

Затвержене президією ВАК України 2010 р. від 10.03.2010 за №1-05/2
та наказом МОН України від 13.07.2015 р. № 747 (політичні науки)

Державний комітет телебачення і радіомовлення України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 13895-2869Р від 22.04.2008 р.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова

(протокол № 8 від 23 січня 2020 р.)

Редакційна колегія серії:

- Семигіна Т. В.** - доктор політичних наук, професор, член Національного агентства кваліфікацій, Київ, Україна (**головний редактор**);
- Бабкіна О. В.** - доктор політичних наук, професор, академік УАПН, завідувач кафедри політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна (**відповідальний редактор**);
- Андрущенко Т. В.** - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, НПУ імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна;
- Батрименко О. В.** - доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна;
- Волянюк О. Я.** - кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна (**відповідальний секретар**);
- Головатий М. Ф.** - доктор політичних наук, професор, професор кафедри суспільних дисциплін та соціальної роботи, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Київ, Україна;
- Горбатенко В. П.** - доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, Україна;
- Зеленько Г. І.** - доктор політичних наук, професор, завідувач відділу теоретичних та прикладних проблем політології, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Київ, Україна;
- Латигіна Н. А.** - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та політології Київського національного торговельно-економічного університету, Київ, Україна;
- Литвин В. С.** - доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна;
- Морару В.** - доктор політичних наук, професор, науковий консультант Інституту правових, політичних та соціологічних досліджень, професор факультету журналістики та масових комунікацій Молдавського державного університету, Кишинів, Республіка Молдова;
- Новакова О. В.** - доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна;
- Остапенко М. А.** - доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна;
- Побочий І. А.** - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедрою філософії та політології Національної металургійної академії України, Дніпро, Україна;
- Хевцуріані А.** - PhD в сфері міжнародних відносин, професор факультету права та міжнародних відносин Грузинського технічного університету, Тбілісі, Грузія;
- Цзіньго Ван** - професор, Ph. D. в сфері міжнародних відносин, директор Інституту політології та міжнародних відносин Ланьчжоуського університету, Ланьчжоу, Китайська Народна Республіка;
- Шайгородський Ю. Ж.** - доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, Україна;
- Шипунов Г. В.** - доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна;
- Шираторі Р.** - професор, президент Інституту політичних досліджень Японії (IPSJ), Токіо, Японія.

Н 34 Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – 94 с.

У збірнику вміщені наукові праці дослідників, викладачів, докторантів та аспірантів, у яких висвітлюються актуальні теоретичні, наукові та науково-методичні проблеми політичних наук.

Наукове видання включено до наукометричних баз і каталогів: Google Scholar, «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

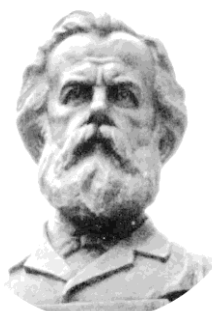
Офіційний web-сайт видання: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pnspd>

DOI 10.31392/NPU-DOI 10.31392/NPU-nc.series22.2020.28
ISSN 2411-1287

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL

of NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Series 22

Political Sciences
and Teaching Methodology
of Socio-Political Disciplines

Issue 28

Kyiv
Publishing House of National Pedagogical Dragomanov University
2020

PROFESSIONAL PUBLICATION
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
No. 747 of July 13, 2015 (Political Sciences)
State Committee for television and radio broadcasting of Ukraine
Certificate of State registration of print media CV No. 13895-2869P dated of April 22, 2008
The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of
National Pedagogical Dragomanov University (protocol No. 8 dated of 23.01.2020)

Editorial Board:

- Semigina T.** - Dr. in Political Science, Professor, National Agency for Qualifications, Kyiv, Ukraine (Managing Editor);
- Babkina O.** - Dr. in Political Science, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine (Responsible Editor);
- Andrushchenko T.** - Dr. in Political Science, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine;
- Batrimenko O.** - Dr. in Political Science, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine;
- Volianiuk O.** - Ph.D. candidate in Political Science, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine (Responsible Secretary);
- Holovatyi M.** - Dr. in Political Science, Professor, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine;
- Horbatenko V.** - Dr. in Political Science, Professor, V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;
- Zelenko G.** - Dr. in Political Science, Professor, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;
- Latyhina N.** - Dr. in Political Science, Professor, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine;
- Lytvyn V.** - Dr. in Political Science, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine;
- Moraru V.** - Dr. (habilitat) in Political Sciences, Professor, Institute of Legal, Political and Sociological Studies, Moldova State University, Chisinau, Republic of Moldova;
- Novakova O.** - Dr. in Political Science, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine;
- Ostapenko M.** - Dr. in Political Science, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine;
- Pobochyi I.** - Dr. in Political Science, Professor, National Metallurgical Academy of Ukraine, Dnipro, Ukraine;
- Khevtsuriani A.** - Ph.D. in International Relations, Professor, Georgian Technical University, Tbilisi, Georgia;
- Wang Jinguo** - Ph.D. in International Relations, Professor, The School of Politics and International Relations (Lanzhou University), Lanzhou, People's Republic of China;
- Shayhorodsky Yu.** - Dr. in Political Science, Professor, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;
- Shypunov H.** - Dr. in Political Science, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine;
- Shiratori R.** - Professor, President of the Institute for Political Studies in Japan, Tokyo, Japan.

H 34 **Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 22.** Political Sciences and Teaching Methodology of Socio-Political Disciplines [at scientific edition O. Babkina]. Issue 28: collected scientific articles. Kyiv: Publishing House of National Pedagogical Dragomanov University, 2020. 94 p.

In the journal presented the results of theoretical and empirical research of topical issues of Political Sciences, obtained by the authors of the articles.

The scientific publication is included in scientometric databases and directories: Google Scholar, «Scientific Periodicals of Ukraine» at Vernadskyi National Library of Ukraine.

Official web-site: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pnspd>

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.01>

УДК 327.7

Семигіна Т. В.

**ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ВИЗНАННЯ
ПРОФЕСІЙНИХ КВАЛІФІКАЦІЙ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Питання професійних кваліфікацій та їхнього визнання набуло особливого значення у контексті європейської інтеграції, яка передбачає свободу переміщення робочої сили в Європейському Союзі. Ця наукова розвідка покликає оглянути загальноєвропейські підходи до визнання професійних кваліфікацій, проаналізувати правове регулювання такого визнання в Німеччині та обговорити виклики правового регулювання цього питання в Україні. Встановлено, що питання визнання професійних кваліфікацій знайшло відображення в численних конвенціях, директивах та інших актах ЄС – Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні (1997 р.), Директиві щодо визнання професійних кваліфікацій (2005 р.), Директиві щодо змін Директиви 2005/36/ЄС щодо визнання професійних кваліфікацій (2013 р.), Рекомендації Ради ЄС про визнання неформального та інформального навчання (2012 р.), Рекомендації Ради про Європейську рамку кваліфікацій для навчання упродовж усього життя та скасування рекомендації Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 р. про створення європейської рамки кваліфікацій для навчання упродовж усього життя (2017 р.).

Європейський, зокрема німецький, досвід підтверджує, що політика стосовно визнання професійних кваліфікацій потребує застосування різних інструментів політики: законодавче регулювання питань професійних кваліфікацій, формування розгалуженої інституційної бази, яка може забезпечити участь професійних асоціацій у процесах стандартизації та оцінювання кваліфікацій, ретельне вивчення потреб ринку праці у перспективних кваліфікаціях тощо.

В Україні ухвалено Закон «Про освіту», на виконання якого створено Національне агентство кваліфікацій – орган, уповноважений здійснювати політику в сфері кваліфікацій. Перші кроки його діяльності виявили, що в країні відсутня узгоджена правова база щодо професійних кваліфікацій і регульованих професій, професійних стандартів, Національної рамки кваліфікацій, діяльності кваліфікаційних центрів та професійних асоціацій. Необхідно сформулювати такі інституційні механізми, які б забезпечили осучаснення та гармонізацію політики щодо кваліфікацій, зокрема, щодо визнання професійних кваліфікацій, здобутих в інших країнах або шляхом неформального навчання.

Ключові слова: професійна кваліфікація, визнання кваліфікацій, рамка кваліфікацій, професійні стандарти, професійні асоціації, Національне агентство кваліфікацій.

Розвиток високотехнологічного виробництва та сервісної економіки потребує постійного оновлення трудового потенціалу. До сучасних тенденцій ринку праці відносять, зокрема, індивідуалізацію трудових відносин й інтеграцію трудових ринків [30]. Це ставить нові вимоги до освітніх і професійних кваліфікацій. При цьому важливо навчати не лише тих, хто починає працювати, а й тих, хто вже у професії, зважати на синергію формальних і неформальних траєкторій безперервного навчання [11; 29]. Особливої актуальності набуло питання професійних кваліфікацій та їхнього визнання у контексті європейської інтеграції, яка передбачає свободу переміщення робочої сили в Європейському Союзі (ЄС) і також розглядається вченими як умова функціонування свободи надання послуг [12; 13].

Для України, яка підписала Угоду про Асоціацію з ЄС [14], де містяться норми про мобільність робочої сили, та як для країни, в якій посилюється трудова міграція і

відчувається брак кваліфікованої робочої сили [3], важливо мати таке регулювання ринку праці, що полегшує інтеграцію кваліфікованих працівників до українського ринку праці. Одним із таких інструментів вважають взаємне визнання професійних кваліфікацій [4].

Мета і завдання. Ця наукова розвідка покликана оглянути загальноєвропейські підходи до визнання професійних кваліфікацій, проаналізувати правове регулювання такого визнання в Німеччині та обговорити виклики правового регулювання цього питання в Україні. Робота ґрунтується на нормативному аналізі чинних актів Європейського Союзу, Німеччини та України, рефлексії досвіду участі в робочих групах Національного агентства кваліфікацій.

Загальноєвропейські підходи. Часткове регулювання питання визнання професійних кваліфікацій знайшло відображення в численних конвенціях, директивах та інших актах Європейського Союзу. Першим системним документом з цього питання можна вважати *Конвенцію про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні* [15], ухваленої в 1997 р. у Лісабоні й ратифіковану Україною в 1999 р. [9].

У документі витлумачено основні поняття, зокрема встановлено, що визнання кваліфікації – це формальне підтвердження компетентним органом якості іноземної освітньої кваліфікації для цілей доступу до навчання і/або здійснення фахової діяльності. Таке визнання кваліфікацій відбувається на прохання власників кваліфікацій у тому органі, якому офіційно доручено ухвалювати обов'язкові рішення про визнання іноземних кваліфікацій. Оцінка на території певної держави кваліфікації з вищої освіти, присудженої на території іншої країни, може здійснюватися у таких формах, як: 1) загальна рекомендація для цілей працевлаштування; 2) рекомендація закладу освіти з метою допуску до його програм; 3) рекомендація будь-якому іншому компетентному органу з визнання. Кожна держава має забезпечувати прозорість, узгодженість та надійність процедур і критеріїв, які застосовуються під час оцінки та визнання кваліфікацій. Стаття III.5 Конвенції передбачає: «Рішення про визнання кваліфікації ухвалюються впродовж розумного строку, який завчасно визначається компетентним органом з визнання кваліфікацій і розраховується від часу отримання всієї необхідної інформації по конкретному запиту. У випадку негативного рішення зазначаються причини відмови у визнанні кваліфікації і заявникові надається інформація стосовно заходів, яких йому треба вжити для визнання його кваліфікації у подальшому. У разі негативного рішення або неприйняття рішення заявник повинен мати можливість оскарження впродовж розумного строку».

Конвенція встановлює окремі процедури щодо визнання кваліфікацій, присуджених біженцям, переміщеним особам та особам, що знаходяться у ситуації біженців.

Визнаючи необхідність у відповідній, точній і найновішій інформації, кожна держава, котра ратифікувала Конвенцію, створює чи забезпечує функціонування національного центру інформації, а також повідомляє одному з депозитаріїв про його створення чи будь-які зміни, що його стосуються.

У 2005 р. Європейський парламент та Рада Європи ухвалили *Директиву 2005/36/ЄС щодо визнання професійних кваліфікацій* [16]. Ця Директива, з одного боку, кодифікувала право ЄС у галузі, а з іншого – містила нові положення, спрямовані на усунення прогалін у правовому регулюванні визнання кваліфікацій. З 20 жовтня 2007 р. вона повністю замінила положення усіх попередніх директив у цій сфері.

У Директиві визначено, що процедура взаємного визнання кваліфікацій та дипломів в ЄС має на меті усунення будь-яких національних перешкод для реалізації суб'єктами підприємницької діяльності ЄС свободи ділового заснування та свободи надання й отримання послуг.

Документ встановлює правила, відповідно до яких країна, що унормовує доступ до регульованих професій залежно від підтвердженої професійної кваліфікації, повинна визнавати професійні кваліфікації, здобуті в інших країнах – членах ЄС. Процедури визнання таких кваліфікацій обумовлюються, зокрема, у галузі медицини, ветеринарії, фармації, архітектури, де існують регульовані професії.

Директива передбачає певні правила атестації фахівців уповноваженими установами для визнання кваліфікацій у відповідності до професійних стандартів, а також можливості автоматичного визнання за умови, що кваліфікація підтверджена документом про формальну освіту.

Значну роль при взаємному визнанні професійних кваліфікацій мають відігравати професійні асоціації, що мають міжнародний статус і є організаціями професійного саморегулювання.

У 2013 р. було ухвалено *Директиву 2013/55/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи щодо змін Директиви 2005/36/ЄС щодо визнання професійних кваліфікацій стосовно адміністративної співпраці через Інформаційну систему внутрішнього ринку* [17]. Ці поправки до директиви ЄС від 2005 р. спрямовані на забезпечення автоматичного визнання кваліфікацій через інформаційну систему внутрішнього ринку.

Важливу роль у визнанні професійних кваліфікацій відіграє *Рекомендація Ради ЄС 2012/С 398/01 про визнання неформального та інформального навчання* [26], ухвалена у 2012 р. У цьому документі зазначено, що визнання результатів неформального та інформального навчання має вести до присвоєння людині повної або часткової кваліфікації. Необхідність такого визнання зумовлена потребами ринку праці та необхідністю створити умови для працевлаштування людей, які мають професійний досвід, але з якихось причин не отримали формального підтвердження своєї кваліфікації. Знання, досвід, навички та компетентності, здобуті поза межами формальної освіти (навчального закладу), можуть бути підтверджені в офіційному порядку, і на основі цього людині може бути присвоєно відповідну кваліфікацію.

Рекомендація передбачає, що процес визнання полягає у «підтвердженні уповноваженим органом, що особа здобула результати навчання, виміряні стосовно відповідного стандарту». Визнання охоплює чотири етапи: 1) ідентифікацію досвіду особи шляхом діалогу (співбесіди), 2) документування з метою засвідчення досвіду особи, 3) формальне оцінювання досвіду, 4) сертифікацію результатів оцінювання, яка може вести до присвоєння часткової або повної кваліфікації.

Водночас визначено, що країни можуть встановлювати власні пріоритети щодо визнання професійних кваліфікацій у певних сферах/галузях (цікавим є досвід Норвегії, де визнання кваліфікацій розпочалось у 2019 р. і станом на початок 2020 р. право на визнання професійних кваліфікацій мають представники п'яти європейських країн, причому тільки за 10 професіями, переважно робітничими [22]).

Особливу увагу слід звернути на ухвалену у 2017 р. *Рекомендацію Ради ЄС 2017/С 189/03 про Європейську рамку кваліфікацій для навчання упродовж усього життя та скасування рекомендації Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 р. про створення європейської рамки кваліфікацій для навчання упродовж усього життя* [25]. Ця Рекомендація тлумачить кваліфікацію як формальний результат процесу оцінювання (при цьому кваліфікація отримується, коли компетентний орган визначає, що людина досягла результатів навчання за певними стандартами).

У документі зазначено, що для порівняння кваліфікацій, які встановлюються за результатами навчання, і, відповідно, для полегшення міжнародного визнання кваліфікацій слід орієнтуватись на Європейську рамку кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК). Нинішні ЄРК складається з восьми кваліфікаційних рівнів, які описуються через три ключові дескриптори – знання (knowledge), навички (skills), відповідальність та автономія (responsibility and autonomy). Відповідно, держави повинні ухвалити національні рамки кваліфікацій (НРК), які не повинні дублювати ЄРК, але відповідати їй та адаптувати її відповідно до національного бачення. Національні рамки або системи кваліфікацій базуються на ідеї результатів навчання та пов'язані з механізмами перевірки неформального та неформального навчання та, де це доцільно, з системами навчальних кредитів.

На виконання цих загальноєвропейських документів у країнах ЄС здійснено низку практичних кроків, зокрема:

- створено мережу центрів визнання кваліфікацій (ENIC/NARIC) [18];

– відбулось делегування повноважень визнання професійних кваліфікацій за «регульованими професіями» професійним асоціаціям, які проводять кваліфікаційні випробування;

– розроблено та впроваджено процедури отримання «європейської професійної карти» – електронного запису у європейській базі представників «регульованих професій» (2019 р. – 5 професій: медсестра загального догляду; фармацевт; фізіотерапевт; провідник у горах; ріелтор) [19];

– розроблено процедури отримання спеціальних документів для біженців та переселенців [27; 28], тобто визнання кваліфікацій тих, хто немає документів про освіту в силу незалежних від них обставин.

Більшість європейських країн (Великобританія, Німеччина, Данія, Нідерланди та ін.) формують системи оцінювання та визнання кваліфікацій на основі професійних стандартів, які встановлюють єдині вимоги до компетентності працівників і співвідносні з рівнями професійної кваліфікації в межах визначеної галузі діяльності [1].

Національне регулювання. Розглянемо, як імплементовано ці загальноєвропейські норми у Німеччині, одній з найбільших країн ЄС, ринок якої потребує поповнення робочою силою з-за кордону. У 2011 р. у Німеччині ухвалено *Закон про оцінку еквівалентності професійної та робітничої кваліфікації* [21]. Він набув чинності з 2012 р.

Законом визначено, що професійна кваліфікація – це видане офіційним органом у країні навчання свідоцтво про професійну кваліфікацію, що відноситься до чітко обумовленою професії, наприклад, лікаря. Документальним підтвердженням професійної кваліфікації є свідоцтво про навчання. Професійну кваліфікацію також можна підтвердити за допомогою відповідного професійного досвіду, отриманого в Німеччині або за кордоном.

Для іноземних професійних кваліфікацій існує процедура визнання, під час якої перевіряється, чи можуть документальні свідчення продемонструвати еквівалентність іноземної кваліфікації нинішній німецькій кваліфікації (так звана «референтна професія» [20]). Для процедури визнання компетентному органу потрібні свідчення та документи, що містять інформацію про зміст і тривалості освіти, в рамках якого була отримана іноземна професійна кваліфікація. При цьому також важливий професійний досвід за відповідною професією. Законом передбачено, що в тому випадку, коли під час процедури визнання були виявлені істотні відмінності між професійною кваліфікацією заявника і німецькою еталонною професією, особа може пройти перевірку теоретичних знань.

Закон не застосовується в таких областях: 1) визнання професій, які регулюються на рівні федеральної держави («регульовані професії»); 2) визнання кваліфікацій вищої освіти, які не належать до регульованих професій (наприклад, математик, хімік, економіст); 3) академічне визнання навчання, яке проходило за кордоном, та складених там іспитів – у контексті вступу до вищої школи; 4) визнання сертифікатів про закінчення школи.

Заяви стосовно визнання кваліфікацій подаються до *Einheitlicher Ansprechpartner (EA)*, сервісу, який призначений для електронної подачі заяв про визнання та для інших державних послуг. Для цього можуть використовуватися, наприклад, інтернет-портали [23].

Вважається, що ці законодавчі положення роблять значний внесок у забезпечення країни робочою силою завдяки можливості залучати професіоналів з інших країн.

Проведений аналіз європейських нормативних актів дає підстави виокремити низку складових політики визнання професійних класифікацій (рис. 1): законодавчу базу, інституційну базу, професійні стандарти та рамки кваліфікацій.

Рис. 1.

Складові європейської політики щодо визнання професійних кваліфікацій*Джерело: складено авторкою на основі аналізу нормативно-правових документів*

Завдання для України. В Україні Законом «Про освіту» (2017 р.) [8] розмежовано поняття «освітня кваліфікація» (визнана закладом освіти чи іншим уповноваженим суб'єктом освітньої діяльності та засвідчена відповідним документом про освіту сукупність встановлених стандартом освіти та здобутих особою результатів навчання) та «професійна кваліфікація» (визнана кваліфікаційним центром, суб'єктом освітньої діяльності, іншим уповноваженим суб'єктом та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей (результатів навчання), що дозволяють виконувати певний вид роботи або здійснювати професійну діяльність). Такі визначення в цілому відповідають тлумаченню поняття «кваліфікація» у документах ЄС.

На виконання норм Закону «Про освіту» в 2019 р. в Україні створено Національне агентство кваліфікацій (НАК) [2]¹. За Статутом цей публічний колективний орган уповноважений на реалізацію державної політики у сфері кваліфікацій. Передбачено, що НАК бере участь у розробленні нормативно-правових актів у сфері кваліфікацій; забезпечує взаємодію, координацію та підвищення ефективності діяльності заінтересованих сторін у сфері кваліфікацій; супроводжує запровадження Національної рамки кваліфікацій здійснює міжнародне співробітництво у сфері кваліфікацій, зокрема з метою гармонізації Національної рамки кваліфікацій з відповідними міжнародними документами; створює і веде

¹ Одночасно в Україні продовжує діяти Національний інформаційний центр академічної мобільності при Міністерстві освіти та науки, який займається визнанням дипломів про вищу освіту, отриманих за межами України.

Реєстр кваліфікацій; координує розроблення професійних стандартів, реєструє такі стандарти та забезпечує відкритий доступ до стандартів; здійснює акредитацію кваліфікаційних центрів; розробляє критерії та процедури визнання професійних кваліфікацій, здобутих в іноземних державах; формує вимоги до процедур присвоєння кваліфікацій, визнання результатів неформального та інформального навчання; вивчає потреби у професійних кваліфікаціях тощо. Водночас слід зауважити, що НАК не є центральним органом виконавчої влади, а відтак не має повноважень вносити проекти нормативно-правових актів на громадське обговорення, подавати їх до Кабінету Міністрів України, тобто має обмежені можливості щодо формування політики.

Перші ж кроки діяльності НАК виявили лакуни та проблеми у наявній системі професійних кваліфікацій, її законодавчому регулюванні й інституційному оформленні. Так, попри нормативне урегулювання питань розроблення та затвердження професійних стандартів [5; 7] у реальності затверджені професійні стандарти майже відсутні й існує невизначеність у тому, хто все ж таки має відповідати за розроблення стандартів – НАК (як це передбачено його Статутом) чи Міністерство економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства, якому відійшли уповноваження регулювання питань праці, що раніше були у віданні Міністерства соціальної політики. Без наявності таких професійних стандартів важко вести мову як про запуск кваліфікаційних центрів, так і процедури визнання професійних кваліфікацій, здобутих за кордоном або під час неформального навчання. Для пошвидшення процесу затвердження професійних стандартів слід змінити методичку їхньої розробки, зокрема, активніше залучати до цього роботодавців і професійні асоціації.

На часі й нормативне визначення того, що є «регульованою професією». Якщо в Європі існує окрема процедур визнання кваліфікацій за такими професіями, то в Україні це питання залишається відкритим. Законом «Про освіту» (2017 р.) [8] визначено, що в Україні є спеціальності, здобуття ступеня освіти з яких необхідне для доступу до професій, для яких запроваджено додаткове регулювання. Проте перелік таких спеціальностей поки що не затверджено. Водночас трудове та інше законодавство України визначає широкий пласт професій (і посад), доступ до яких можливий тільки за наявності фахової освіти, підтвердженої документами, і кваліфікаційних випробувань. Однак такі професії та вимоги не кодифіковані, а оцінку професійних кваліфікацій здійснюють за різними правилами. У нагоді міг бути цікавий досвід Литви, де питання регульованих професій унормовано окремим законодавством [24].

Наразі професійні асоціації, які роблять оцінки професійних кваліфікацій в європейських країнах, в Україні не мають нормативних повноважень на це (за винятком Національної асоціації адвокатів України). В Україні було декілька спроб на законодавчому рівні закріпити професійне (фахове) саморегулювання і в такий спосіб гарантувати певний рівень субсидіарності у питаннях формування професійних кваліфікацій. Втім на момент написання цієї статті цього не відбулось.

Проблемою визнання професійних кваліфікацій в Україні є й те, що Національна рамка кваліфікацій (НРК) [6], ухвалена 2011 р. та змінена згідно зі Законом «Про освіту» [8], містить – на момент написання статті – 10 рівнів, що не співпадає з Європейською рамкою кваліфікацій і пояснюється наявністю законодавчої прив'язки рівнів НРК до рівнів формальної освіти. Проте без приведення у відповідність кількості кваліфікаційних рівнів національної та європейської рамок кваліфікацій важко вести мову про гармонізацію системи професійних кваліфікацій та визнання кваліфікацій, здобутих в інших країнах.

Актуальним видається й проведення комплексного моніторингу професійних назв робіт, включених до Національного класифікатора України ДК 003:2010 «Класифікатор професій» (зі змінами), який містить понад вісім тисяч професій і складається з п'яти класифікаційних угруповань та дев'яти розділів, і сформованого на основі ISCO-88. На сьогодні суб'єкти господарювання в Україні повинні оформлювати працівників, з якими перебувають у трудових відносинах, і здійснювати відповідні записи про роботу до трудових

книжок згідно зі ДК 003:2010. У більшості ж європейських країн класифікація професій і професійні стандарти є основою розроблення Європейської рамки кваліфікацій та формування Європейського реєстру навичок / компетенцій, кваліфікацій та професій (European Skills/Competences, qualifications and Occupations, ESCO) [1].

Потрібно також унормувати діяльність кваліфікаційних центрів як мережі установ, котрі розвивають методології та технології оцінювання кваліфікацій. З одного боку, необхідне стимулювання появи таких центрів, подекуди навіть як альтернативи застарілій моделі професійної підготовки. З іншого боку, повинна існувати система контролю за процедурами присвоєння професійних кваліфікацій, адже йдеться про якість праці та її безпеку. Слід зважити на позицію українських науковців, котрі доводять, що «для забезпечення цінності кваліфікацій і гарантування компетентності осіб, які отримали ті чи інші кваліфікації, процес оцінювання має бути належним і прозорим, а сертифікація здійснюватися компетентними й надійними органами» [10, с. 153].

Слушною видається думка О. Панич, що «сьогодні Україна потребує прозорої і гнучкої системи розвитку, оцінювання і визнання професійних кваліфікацій» [4]. Одним із інструментів побудови такої системи має стати профільне законодавство щодо національної системи кваліфікацій, яке б охоплювало питання Національної рамки кваліфікацій, зв'язку між освітніми та професійними кваліфікаціями, професійних стандартів і стандартів оцінювання професійних кваліфікацій, діяльності суб'єктів у сфері кваліфікацій і органів, уповноважених реалізовувати відповідну політику. Метою такого регулювання мало би бути забезпечення прав особи на здобуття та визнання професійних кваліфікацій громадян України, зокрема, внутрішньо переселених осіб, які не мають документів про професійні кваліфікації, громадян інших держав та осіб без громадянства. Ухвалення такого законодавства відповідає Угоді про Асоціацію України з Європейським Союзом (ст. 290), і якій закріплено право кожної сторони на регулювання національного ринку праці відповідно до міжнародних угод [14].

Висновки. Законодавство країн-членів ЄС у сфері визнання професійних кваліфікацій не є тотожним, проте країни-члени ЄС дотримуються вимог низки директив, що охоплюють різні сфери цієї сфери. Європейський, зокрема німецький, досвід підтверджує, що політика стосовно визнання професійних кваліфікацій потребує застосування різних інструментів політики, як ефекторів, так і детекторів: національного законодавчого регулювання питань професійних кваліфікацій, формування розгалуженої інституційної бази, яка може забезпечити участь професійних асоціацій у процесах стандартизації й оцінювання кваліфікацій, ретельне вивчення потреб ринку праці у перспективних кваліфікаціях тощо.

В Україні – попри створення Національного агентства кваліфікацій, нового органу, уповноваженого здійснювати політики в сфері кваліфікацій, – відсутня узгоджена правова база щодо професійних кваліфікацій і регульованих професій, професійних стандартів, Національної рамки кваліфікацій, діяльності кваліфікаційних центрів і професійних асоціацій. Необхідно сформулювати такі інституційні механізми, які забезпечили б осучаснення та гармонізацію політики щодо кваліфікацій, зокрема, щодо визнання професійних кваліфікацій, здобутих в інших країнах або шляхом неформального навчання. Це дасть змогу привести у відповідність із реаліями сьогодення професійно-кваліфікаційну структуру ринку праці, забезпечити осучаснення вимог до змісту професійної діяльності та спростить доступ кваліфікованих працівників на вітчизняний ринок праці. Це також формує *перспективи* подальших політологічних досліджень проблематики.

Використана література:

1. Балашова Н., Літвінчук Л. Міжнародна практика стандартизації професій та кваліфікацій: досвід для України // Ринок праці та зайнятість населення. 2019. № 1–2. С. 62–69.

2. Деякі питання Національного агентства кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України №1029 від 5.12. 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1029-2018-%D0%BF/sp;max15>
3. Корчинська О., Жук О., Півторак А. Ринок праці України: теоретичні та практичні аспекти // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2019. № 4. С. 40–48.
4. Панич О. Проблемні аспекти формування системи кваліфікацій // Освіта.UA. 2019. 20 березня. URL: <https://osvita.ua/vnz/64118/>
5. Про затвердження Методики розроблення професійних стандартів: Наказ Міністерства соціальної політики України №74 від 22.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#n13>
6. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України №1341 від 23.11.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF/paran12#n12>
7. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження професійних стандартів: Постанова Кабінету Міністрів України №373 від 31.05.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2017-%D0%BF>
8. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 5.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
9. Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні: Закон України N 1273-XIV від 03.12.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308
10. Пуховська Л. П., Ворначев А. О., Мельник С. В., Кравець Ю. І. Професійні стандарти і кваліфікації у країнах з високорозвинутою економікою. Київ: НБП Поліграфсервіс, 2014. 176 с.
11. Семігіна Т. В. Участь профспілок у розвитку системи професійних кваліфікацій // Wielokierunkowosc Jako Gwarancja Postępu Naukowego. Т. 1. Warszawa: Europejska platforma naukowa, 2020. S. 137–139. URL: <https://doi.org/10.36074/21.02.2020.v1.46>
12. Стаканов Р. Д. Механізм інтеграції України в європейський ринок праці в умовах підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2014. Вип. 119, ч. II. С. 116–121.
13. Суходольська А. А. Реалізація права на свободу переміщення: теоретико-правові засади Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ: Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила, 2019. 232 с.
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_01
15. Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region // Council of Europe. 2017. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007f2c7>
16. Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications: URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32005L0036>
17. Directive 2013/55/EU of the European Parliament and of the Council amending Directive 2005/36/EC on the Recognition of professional qualifications and Regulation (EU) No 1024/2012 on administrative cooperation through the Internal Market Information System. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32013L0055>
18. European Network of Information Centres in the European Region – National Academic Recognition Information Centres in the European Union (ENIC/NARIC). URL: <https://www.enic-naric.net>

19. European Professional Card – EPC. URL: https://europa.eu/youreurope/citizens/work/professional-qualifications/european-professional-card/index_en.htm
20. Germany – roles of formal, non-formal and informal learning outcomes in the recognition act // Cedefop. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/de/news-and-press/news/germany-roles-formal-non-formal-and-informal-learning-outcomes-recognition-act>
21. Gesetz über die Feststellung der Gleichwertigkeit von Berufsqualifikationen /BQFG. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/bqfg/>
22. Norway: foreign qualifications recognition // Cedefop. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/de/news-and-press/news/norway-foreign-qualifications-recognition>
23. Point of Single Contact. URL: <https://www.bmwi.de/Redaktion/EN/Artikel/SME-Sector/points-of-single-contact.html>
24. Recognition of professional experience // Enterprise Lithuania. URL: <https://www.enterpriselithuania.com/en/start/regulated-professions/recognition-professional-experience/>
25. The Council of the European Union 2017/C 189/03 Recommendation on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017H0615\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017H0615(01))
26. The Council of the European Union Recommendation of 20 December 2012 on the validation of non-formal and informal learning 2012/C 398/01. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32012H1222%2801%29>
27. The European Qualifications Passport for Refugees. URL: <https://www.coe.int/en/web/education/recognition-of-refugees-qualifications>
28. The UNESCO Qualifications Passport. URL: https://en.unesco.org/themes/education-emergencies/qualifications-passport?fbclid=IwAR1IqLNsuSkIPx_nUA4RBjDCf-DsgUo2BvoZBt2whPF7eGL9FsNKhV5g1N4
29. Trade unions as advocates of quality apprenticeships: L20 briefing to the G20 Apprenticeships Conference // L20 (2015). URL: <https://www.ituc-csi.org/trade-unions-as-advocates-of?lang=en>
30. Weil D. *The Fissured Workplace: why work became so bad for so many and what can be done to improve it.* Harvard: Harvard University Press, 2014. 424 p.

Semigina T. European Policy on Recognition of Professional Qualifications: Lessons for Ukraine

The issue of professional qualifications and their recognition is of particular importance in the context of European integration, which ensures the freedom of movement of workers within the European Union. This paper aims to review European approaches to the recognition of professional qualifications, to analyze the legal regulation of such recognition in Germany, and to discuss the challenges of legal regulation of this issue in Ukraine. It is established that the issue of recognition of professional qualifications has been reflected in numerous conventions, directives and other acts of the European Union - Convention on the Recognition of Qualifications in Higher Education in the European Region (1997), the Directive on the Recognition of Professional Qualifications (2005), the Directive amending Directive 2005/36/EC on the recognition of professional qualifications (2013), the Council Recommendations on the validation of non-formal and informal learning (2012), the Council Recommendation on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning (2017).

The European, in particular German, experience confirms that the policy on recognition of professional qualifications requires the use of different policy instruments: legislative regulation of

professional qualifications, the formation of an extensive institutional framework that can ensure the involvement of professional associations in the processes of standardization and assessment of qualifications, careful study of labor market needs promising qualifications and more.

In Ukraine, the Law on Education was adopted and the National Agency for Qualifications, a body authorized to implement policy in the field of qualifications, was established. The first steps of his activity revealed that the country lacks a harmonized legal framework for professional qualifications and regulated professions, professional standards, the National Qualifications Framework, the activities of qualification centers and professional associations. Institutional mechanisms should be put in place to ensure that policies on qualifications are updated and harmonized, in particular with regard to the recognition of professional qualifications obtained in other countries or through non-formal learning.

Keywords: professional qualification, recognition of qualifications, framework of qualifications, professional standards, professional associations, National Agency for Qualifications.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.02>

УДК 94(477)

Бровко О. В.

КАРПАТСЬКИЙ ЄВРОРЕГІОН ЯК ФОРМА ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В ЄВРОПІ

Розглянуто Карпатський єврорегіон як важливе надбання регіонів Центральної Європи, що об'єднали свої зусилля задля узгодженої проєвропейської політики, зміцнення багатосторонніх відносин на державному та місцевому рівнях у багатьох сферах. Досліджено еволюцію розвитку Карпатського єврорегіону як однієї з основних форм транскордонного співробітництва. Розкрито основні аспекти формування Карпатського єврорегіону. Проаналізовано вплив складного історичного минулого, а також складного сьогодення єврорегіонів на приєднання країн до Карпатського єврорегіону та еволюцію ставлення України, Польщі, Словаччини, Румунії та Угорщини до транскордонного співробітництва в рамках Карпатського єврорегіону. Досліджено регіональну співпрацю в регіоні Карпати в сучасних умовах, зокрема розглянуто основні напрямки співпраці в рамках Карпатського єврорегіону та висвітлені плани на подальшу діяльність. Дано оцінку змінам та переважаючим тенденціям в функціонуванні Карпатського єврорегіону. Дослідження продемонструвало динамічний та прогресивний розвиток транскордонного співробітництва в рамках Карпатського єврорегіону, що призводить до активізації міжінституційних контактів та породжує проекти, що посилюють інтеграційні процеси. Крім того, виявлено, що завдяки міжрегіональним зв'язкам та контактам чотири країни Карпатського єврорегіону стали членами Європейського Союзу, що надало єврорегіону юридичну самостійність і можливість впливати на видаткову частину фондів Європейського Союзу. Встановлено, що належна інституційна та нормативно-правова база забезпечує країнам рівноправне впровадження та реалізацію різноманітних ініціатив та проєктів і безпосередньо допомагає Україні впевнено інтегруватися до Європи.

Ключові слова: Карпатський єврорегіон, Польща, Україна, Словаччина, Румунія, Угорщина, Європа, Європейський Союз, транскордонне співробітництво.

В умовах поступової європейської інтеграції України, транскордонне співробітництво є одним із пріоритетів державної політики, як новий напрям розвитку соціально-економічних та організаційно-правових відносин, зокрема у прикордонних районах. Розширення Європейського Союзу, вступ України до Світової організації торгівлі, глобальна економічна криза та процеси глобалізації суттєво впливають на соціально-економічний розвиток

української держави. Для України є важливим використання потенціалу транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту державної регіональної політики. Карпатський євро регіон є першим євро регіоном заснованим в Центральній Європі та одним із основних форм транскордонного співробітництва. Саме тому дослідження розвитку цілісної структури Карпатського євро регіону є *актуальним*.

Питання, пов'язані з функціонуванням Карпатського регіону, є об'єктом наукового інтересу як зарубіжних, так і вітчизняних вчених (М. Мальський, Н. Мікула, І. Студенніков, Р. Федан, С. Miłtrajewa, W. Piła, W. Krawciw, I. School та інші). Однак, на нашу думку, багато проблем, що стосуються формування та функціонування Карпатського євро регіону в нових геополітичних умовах заслуговують на подальше осмислення з боку вітчизняних політиків та вчених.

Метою статті є аналіз транскордонного співробітництва в рамках Карпатського євро регіону. Відповідно до мети роботи були поставлені завдання: 1) розглянути основні аспекти формування Карпатського євро регіону; 2) проаналізувати еволюцію ставлення країн до транскордонного співробітництва в рамках Карпатського євро регіону; 3) дати оцінку здійсненню регіональної співпраці в регіоні Карпати в сучасних умовах.

Карпатський євро регіон – це специфічна євро регіональна структура, яка дещо відрізняється від інших утворень цього типу. Схожість з іншими євро регіонами полягає лише в подібних загальних цілях, пов'язаних з активізацією транскордонних зв'язків, трансформацією характеру поділу кордонів і пом'якшенням наслідків периферійності. Дослідники вже традиційно відмічають, що Карпатський євро регіон є деякою сумішшю націй та релігій, мозаїкою національних меншин – українців та угорців у Словаччині, поляків в Україні, угорців у Румунії та циган по всій області. У євро регіоні є три основні християнські обряди (римо-католицький, греко-католицький і православний), що, безперечно, зумовлює складність інтеграційних процесів у ньому. Територія євро регіону віддалена від столиць країн, що входять до його складу, і є менш розвиненою частиною кожної з цих країн [1, с. 105].

Євро регіон Карпати – перший євро регіон на теренах Центральної та Східної Європи, було створено у Дебрецені в Угорщині 14 лютого 1993 р. Основними цілями його було визначено таке: координація спільних дій; сприяння співробітництву у сферах економіки, науки, екології, освіти, культури та спорту; підтримка реалізації транскордонних проектів; співробітництво з міжнародними інституціями та організаціями на паритетних засадах [2, с. 3].

З нормативних документів відомо, що Карпатський євро регіон складається з прикордонних адміністративних одиниць п'яти держав – Польщі (Підкарпатське воєводство); Словаччини (Кошицький та Прешовський краї); Угорщини (області Боршод-Абауй-Земплейн, Гевеш, Яс-Надькун-Солнок, Саболч-Сатмар-Берег, Гайду-Бігар та міста з обласним статусом Дебрецен, Егер, Мішкольц, Ніредьгаза); України (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області) та Румунії (округи Бігор, Ботошані, Марамуреш, Сучава, Сату-Маре, Зілаг і Харгіта) [3].

Площа Карпатського Євро регіону під час його заснування становила близько 53 тис. кв. км., а кількість населення – 5 млн. жителів [4, с. 98]. У наш час його площа становить понад 148 тис. кв. км., а кількість населення перевищує 16 млн. осіб.

Євро регіон виник при незвичних умовах, оскільки на момент його утворення всі країни перебували поза межами членства в ЄС. Винятком можна вважати тільки Польщу, країну, яка вже врегулювала свої відносини з ЄС (включаючи Угоду про асоціацію), і таким чином отримала статус майбутнього члена ЄС.

Складне історичне минуле, а також складне сьогодення євро регіонів призвело до того, що приєднання країн до Карпатського євро регіону відбувалося неохоче та обережно. У 1990-х рр. лише Україна була захоплена ідеєю вступу до цього євро регіону, поєднуючи її з надією наблизитись до Європи.

Причина негативного ставлення Словаччини до вступу полягала у складній історії словацько-угорських відносин. Влада Словаччини ототожнювала участь у євро регіоні зі вступом до автономії територій, населених угорською меншиною. Вважалося, що євро регіон – це «пастка для словаків», інструмент, за допомогою якого угорці хочуть змінити кордон зі Словаччиною.

Угорці мали інше бачення євро регіону та прагнули створити євро регіон Карпати-Тиса, до якого входили б Румунська Трансільванія та Воєводіна. Ці райони населені переважно угорською меншиною. Зрештою вони приєдналися до євро регіону з дещо іншими межами.

На небажання вступу Румунії до євро регіону вплинули суперечки між Румунією та Угорщиною щодо історичного минулого районів, які входять до їхнього складу. У 1970 р. академії наук обох країн створили спільну румуно-угорську комісію, якій дещо вдалося налагодити зв'язки між двома країнами. Вона припинила свою роботу в 1982 р. Хоча комісія мала дуже обмежені повноваження, але отримала кілька «маленьких, але важливих» перемог, що призвело до впровадження елементів культурної спадщини Угорщини в підручники історії Румунії та навпаки. Наприклад, Румунія визнала важливість творів угорського композитора Ф. Ліста, натомість угорці почали вивчати творчість румунського національного поета М. Емінеску[2].

Отже, первинно майже всі держави ставились дещо вороже до вступу в євро регіон Карпати, причиною чого є складне спільне історичне минуле країн. Польща також не була виключенням, вона мала значні сумніви щодо доцільності вступу в євро регіон. Лише Україна з великим ентузіазмом віднеслась до вступу в євро регіон. Вважалося, що євро регіон є можливістю економічної та культурної співпраці, вікном в ЄС та можливістю відкрити світові Закарпаття.

Сьогодні ситуація докорінно змінилася, всі країни Карпатського євро регіону, окрім України, є членами ЄС. Україна як і раніше позитивно ставиться до співробітництва в рамках Карпатського євро регіону, що пов'язано з переконанням можливості подальшої європеїзації України. Проєвропейські настрої лише посилюють необхідність участі держави в різних європейських проєктах співробітництва.

У Словаччині Карпатський євро регіон більше не розглядається як пастка, вважається, що це об'єднання сприяє забезпеченню добросусідства та безпеки в регіоні. Це також вагомий інструмент формування особливої спільної просторової зони безпеки.

В Угорщині членство в євро регіоні Карпати переважно вважають важливим та корисним. Країна підтримує Україну в її прагненні до євроінтеграції, співпрацює з нею як і в рамках євро регіону, так і в рамках Східного партнерства [2].

У Румунії ставлення до євро регіону Карпати загалом сприятливе, однак умови історичного небажання інтеграції в євро регіон ще не були повністю ліквідовані.

Позиція Польщі «вирівняна», вона шукає мирного сусідства з Україною спочатку через євро регіон, а потім через ініціативу Східного партнерства [5].

Науковці зауважують, що основними напрямками співпраці в рамках Карпатського євро регіону є:

- розвиток його сучасної економічної структури, збільшення притоку іноземного капіталу, спільне використання енергетичних ресурсів, вироблення програм регіонального розвитку, виробництво конкурентоспроможної продукції;
- гармонійний розвиток людської інфраструктури;
- розвиток системи охорони здоров'я, соціального та культурного захисту;
- вироблення спільної політики щодо охорони довкілля, різнобічний розвиток туризму, транспортного зв'язку на території Карпатського євро регіону, подолання проблеми недостатньо розвинутої інфраструктури;
- зміцнення європейського та атлантичного співробітництва [6].

Більше ніж 50 двосторонніх угод про співпрацю в економічній, культурній, науковій, освітній сферах було укладено в євро регіоні Карпати [7, с. 474].

Безсумнівним видається той факт, що користь від участі в Карпатському єврорегіоні є спільним знаменником для всіх його держав-членів, підставою для проектування майбутніх заходів. Спираючись на цей потенціал, проводяться заходи для сприяння (і координації) соціально-економічного розвитку єврорегіону. Зокрема, 11 жовтня 2018 р. відбувся Міжнародний Карпатський форум співпраці – зустріч різних представників державного та приватного секторів, що представляють національний та міжнародний рівні співпраці. Форум проходив під гаслом «Карпати – загальний соціально-економічний простір на порозі нових викликів». Форум був місцем для обміну думками, аналізу, подання подальших планів розвитку Карпатського регіону, таких як: туризм, охорона навколишнього середовища, територіальний маркетинг, роль соціальних медіа у рекламуванні району Карпат. Також був підведений підсумок 25 років існування Карпатського єврорегіону та транскордонного співробітництва. 25-ту річницю заходу відзначили міжнародною конференцією «Транскордонна статистика та просторова згуртованість – виклики та перспективи». У її рамках було підсумовано поточну діяльність єврорегіону, а також наслідки транскордонного співробітництва та досягнення, що мали місце в розвитку регіону за даний час. Розвиток туризму, обмін досвідом і, насамперед, зміцнення співпраці та інтеграції між місцевими та регіональними громадами, що утворюють Карпатський єврорегіон, залишатимуться і надалі пріоритетними для подальшої діяльності [8].

Від початку створення єврорегіональної структури держави-учасниці опинилися у сфері фінансової допомоги з боку ЄС. На той час, як зазначалося вище, до складу єврорегіону входили лише країни не члени ЄС. Це слід зазначити як своєрідну сенсацію, адже суть єврорегіону полягає в тому, що до його складу входить щонайменше одна країна – член ЄС. Однак навіть ця виняткова ситуація (до 2004 р.) давала можливість надходження допомоги, хоча на певних умовах і в дещо обмеженій мірі.

Карпатський єврорегіон сприяє співробітництву не тільки між його членами, але й між державами всього Євросоюзу [7]. Міжрегіональні зв'язки та контакти сприяли вступу чотирьох країн Карпатського єврорегіону до ЄС. Інтеграція до ЄС єврорегіону надала йому юридичну самостійність і можливість впливу на видаткову частину фондів ЄС. Водночас із розширенням ЄС різниця в рівні життя країн-членів ЄС і тих, які не стали його частиною, стала більш помітною. Пришвидшилися темпи розвитку нових членів ЄС.

Отже, Карпатський регіон є своєрідним експериментом єврорегіоналізації, в якому об'єднані зусилля регіонів країн Центральної Європи для посилення на державному та регіональному рівнях багатосторонніх відносин у різних сферах і проведення проєвропейської політики. Карпатський єврорегіон унікальний щонайменше з двох причин: по-перше, це перша структура такого типу в Центральній та Східній Європі, по-друге, він складається з регіонів, що належать до країн колишнього соціалістичного блоку та на момент його утворення жодна з них не була членом Євросоюзу.

Транскордонне співробітництво сприяло формуванню взаєморозуміння та довіри між державами Карпатського єврорегіону, долало наслідки складного історичного минулого, які існували століттями. Це надзвичайно важливо, враховуючи той факт, що єврорегіон побудований практично без врахування етнічно-культурного принципу. Стратегія сталого розвитку, реалізована п'ятьма країнами єврорегіону, створила структуру, яка розвивається, реагуючи на нові виклики мінливого середовища, породжує нові й творчі проєкти, що націлені на майбутнє та на посилення інтеграційних процесів. Кожна з країн Карпатського єврорегіону має власні економічні, політичні та національні інтереси. Глобалізація та економічна інтеграція в Карпатському єврорегіоні істотно впливають на розвиток регіональної інноваційної системи та допомагають Україні інтегруватися до ЄС. Саме цей складний вектор пошуку політико-культурних зрушень у тісному зв'язку з соціально-економічними інноваціями та здобутками вважаємо перспективним предметом подальших політологічних досліджень.

Використана література:

1. Гулич О. І. Євроінтеграційні та регіональні аспекти сталого розвитку Карпатського регіону // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України / ІРД НАН України; за ред. М. І. Долішнього. Ч. III. Л.: 2003. С. 101–107.
2. Карпатський євро регіон: 5 років діалогу та співробітництва. Ужгород: ІВА, 1998. 12 с.
3. Статут міжрегіональної організації «Карпатський євро регіон». URL: <http://euroregionkarpaty.com.ua/karpaty/2010-03-20-22-56-53/2010-03-21-01-00-05.html> (дата звернення: 01.12.2019).
4. Керецман В. Спеціальна (вільна) економічна зона «Закарпаття» і міжрегіональна асоціація «Карпатський Євро регіон» як механізм місцевого економічного та регіонального розвитку // Місцевий та регіональний розвиток в Україні: досвід Закарпаття / Київський центр Інституту Схід–Захід / За ред. М.Лендєл. К.: Міленіум, 2001. С. 91–104.
5. Ślusarz G. Potrzeby i możliwości rozwoju współpracy transgranicznej na przykładzie Podkarpacia // Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych [Відп. ред. М.Г. Woźniak]. 2008. URL: <https://www.ur.edu.pl/file/6538/05-Slusarz.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).
6. Матвієнко В.М. Євро регіон «Карпати» // Українська дипломатична енциклопедія. Т.1. К.: Знання України, 2005. 759 с.
7. Головач Ю. В. Карпатський євро регіон як форма транскордонного співробітництва України з країнами ЄС. URL: http://www.rusnauka.com/15_AHSN_2010/economics/67853.doc/htm (дата звернення: 01.12.2019).
8. Furman Ł. Współpraca transgraniczna Polski w ramach Euroregionu Karpaty, Wydawnictwo Stowarzyszenia Współpracy Polska – Wschód, Kielce. 2013. <https://doi.org/10.14746/rie.2019.13.25> (дата звернення: 01.01.2020).

Brovko O. Carpathian Euroregion as a Form of cross-border Cooperation in Europe

The Carpathian Euroregion is considered as an important asset of the Central European regions, which have joined forces for a coordinated pro-European policy, strengthening multilateral relations at the state and local levels in many areas. The evolution of the Carpathian Euroregion as one of the main forms of cross-border cooperation is analyzed. The main aspects of the formation of the Carpathian Euroregion are revealed. The influence of the complex historical past as well as the complex present of the Euroregions on the accession of the countries to the Carpathian Euro region and the evolution of the attitude of Ukraine, Poland, Slovakia, Romania and Hungary to cross-border cooperation within the Carpathian Euroregion are analyzed. Regional cooperation in the Carpathian region has been investigated in the present conditions, in particular the main directions of cooperation within the Carpathian Euroregion are examined and plans for further activities are highlighted. The changes and prevailing trends in the functioning of the Carpathian Euroregion are evaluated. The study demonstrated the dynamic and progressive development of transfrontier co-operation within the Carpathian Euroregion, which intensifies inter-institutional contacts and generates projects that enhance integration processes. In addition, the study found that, thanks to interregional links and contacts, four countries of the Carpathian Euro region have become members of the European Union, which has given the Euroregion legal autonomy and the ability to influence the expenditure side of European Union funds. It is established that a proper institutional and regulatory framework provides countries with equal implementation and implementation of various initiatives and projects and directly helps Ukraine to integrate confidently into Europe

Keywords: Carpathian Euroregion, Poland, Ukraine, Slovakia, Romania, Hungary, Europe, EU, cross-border cooperation.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена актуальності та перспективам формування української національної ідеї як інструменту консолідації й інтеграції української нації та соціуму. Розглянута проблема кореляції понять «консолідація» та «інтеграція». Термін «консолідація» може мати як «позитивне», так і «негативне» забарвлення, в залежності від мети останньої. Інтеграція – завжди позитивний органічний еволюційний процес.

Дослідницька увага зосереджена на тому, що інтеграційний потенціал національної ідеї залежить від її змістовного наповнення та характеру суб'єктів, що формують останню. Адже тлумачити національну ідею можна, звертаючись до комплексу традиційних цінностей: самостійність, соборність, самотність, патріотизм, набожність, ірраціоналізм, індивідуалізм, анархізм тощо; ідеї відкритості України до засвоєння європейських ліберально-демократичних інститутів; в розумінні України як межі між Сходом і Заходом тощо. Відповідно до суб'єкта, що її формує – якщо національна ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивною буде її втілення. Коли ж її несе суспільству регресивна сила, то ідея стає руйнівною. Свідченням є перетворення ідеї національного відродження у Німеччині 1930-х рр. на ідею націоналізму, расової вищості.

У статті наголошується, що завдання держави, у цьому у контексті, навпаки, – приводити до спільного знаменника, узгоджувати групові інтереси, прагнути до компромісу та сіяти злагоду у соціумі. Будь-яка політична ідеологія, у випадку формування її як державної, у тому числі націоналізм, не може відповідати цій меті. Пов'язаність національної ідеї з націоналізмом отримала втілення на практиці в масовій свідомості лише на вітчизняному ґрунті. Розглядаючи національну ідею на науковому рівні, можна констатувати, що майже всі політичні ідеології, окрім інтернаціоналістичних лівих, мають свою точку зору щодо останньої. Національна ідея повинна генеруватися на «етиці солідарності» та постійного діалогу між різними спільнотами у суспільстві. Основою такого діалогу є збереження культурної різноманітності; визнання кожної етнічної культури важливою, необхідним складником культури загальнонаціональної; проведення загальнонаціональних дискусій з найбільш актуальних проблем суспільного розвитку; розроблення та реалізація міжрегіональних гуманітарних програм з метою нарощування комунікативного потенціалу нації; підвищення відповідальності етнічних спільнот за долю країни й держави.

Ключові слова: національна ідея, консолідація, інтеграція, національна мрія, етнонаціональна політика.

Актуалізація поняття «національна ідея» в Україні бере свій початок з XVIII–XIX ст. Окремі її складові почали розглядатися вченими ще раніше. Поняття «національна ідея» завжди знаходилося у тісній кореляції з поняттям «нація».

Ось як визначає українську політичну націю В. Липинський: «Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі, і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну генеалогію» [4]. Зрозуміло, що ми пристаємо саме на таку точку зору тому, що сьогодні у контексті війни на Сході України проблема консолідації та інтеграції української нації та соціуму стоїть особливо гостро й потребує теоретичного осмислення не на ґрунті ксенофобських, войовничих засад, а на основі інтегруючої етики спільності, що й актуалізує предметне поле нашого дослідження.

У цьому контексті одним із найважливіших завдань є формування національної ідеї, що потребує наукового обґрунтування, зокрема й політологічного вивчення.

Для новітніх розробок поняття «українська національна ідея» підґрунтям слугувала потужна традиція, яку уособлювали в своїй творчості П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Бочковський, М. Чубинський, С. Дністрянський, І. Лисяк-Рудницький, І. Франко та ін. У ХХ ст., зокрема після поразок національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., українська політична думка набуває насамперед державницького характеру. З'являються праці, які обґрунтовують відокремлення України від Росії та виникнення незалежної Української держави. Це праці М. Міхновського, згаданого вище В. Липинського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Дністрянського, С. Томашівського, В. Старосольського, С. Рудницького, Ю. Липи, В. Винниченка, В. Кучабського та ін. Філософські основи національної ідеї досліджували І. Бичко, М. Попович, М. Розумний, В. Кремінь, А. Карась, Ю. Римаренко, Н. Хамітов. Генезу української національної ідеї в українській політичній думці досліджували М. Кармазіна, О. Копиленко, Б. Кухта, Ю. Левенець, В. Потульницький, О. Салтовський, О. Семків та ін. Державотворчі аспекти національної ідеї висвітлено у працях М. Вівчарика, С. Вовканича, Я. Дашкевича, М. Жулинського, І. Кресіної, В. Кириченка, А. Колодій, А. Фартушного, А. Чемериса та ін. Різні аспекти розвитку політичних інститутів та процесів, які відіграють важливу роль у політичній консолідації та інтеграції українського суспільства, досліджуються в працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Бебика, А. Білоуса, Є. Головахи, С. Макеєва, Н. Паніної, В. Ребкала, Ф. Рудича, С. Рябова, М. Ходаківського та ін.

Тож формуванню національної ідеї присвячена низка праць вітчизняних авторів. Разом з тим, сьогодні немає однозначного тлумачення цього поняття, оскільки існують чинники, що впливають на його багатоваріантне змістовне наповнення. Це і суб'єктивні погляди авторів, їх ідеологічні уподобання, історичний контекст та регіональна специфіка тощо. Тому особливу актуальність проблематика статті набуває у контексті того, що ми присвячуємо свою увагу тим обставинам, коли національна ідея може відігравати позитивну, конструктивну роль у консолідаційних процесах, інтегруючи соціум, а коли, навпаки – вона може його роз'єднувати.

Дійсно, консолідація може відбуватися на деструктивних для суспільства чинника, наприклад, консолідація певного етносу чи релігійної громади на сепаратистських, ксенофобських або подібних окреслених засадах.

Отже, як зауважують вчені, консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без залучення цього феномену [7, с. 100]. До того ж, консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості. Крім загальнонаціональної, консолідація суспільства може бути і ситуативною. Народ може консолідуватися довкола спільного для більшості відчуття поганого і безперспективного життя та його труднощів, а може і довкола захисту національних інтересів – згадаймо ситуативну консолідацію нації довкола подій поблизу коси Тузла [7, с. 101].

Отже, ми з'ясували змістовне наповнення феномену «консолідація». Зокрема, що остання буває як «з негативним», так і з «позитивним» забарвленнями, дивлячись на те, навколо чого консолідуватися. Водночас «інтеграція» – ця апіорі добре. Якщо консолідація може здійснюватися певними неорганічними, протиприродними для спільноти засобами на основі ситуативних чинників, то інтеграція, на нашу думку, завжди органічний еволюційний процес.

Концепції національної інтеграції ґрунтовно викладені у монографії українських вчених О. Рафальського та З. Самчука «Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства». Серед них заслуговує на увагу комунікативна концепція інтеграції К. Дойча. Останній відштовхується від принципу «ізоморфізму» (уподібнення), а ключовим критеріальним маркером вважає інтенсивність і динаміку етнонаціональних контактів. Згідно з логікою цього концептуального підходу, зростання зв'язків між контактуючими учасниками неухильно призводить до зближення їхніх позицій, а за певних умов – і до виникнення нової

етнонаціональної спільноти, перспективи легітимності й суверенітету якої перебувають знову-таки в безпосередній залежності, насамперед, від якісного рівня етнонаціональних контактів [7, с.496]. Тобто, чим стосунки між етнічними спільнотами будуть більш природними (читай «приємними»), тим органічніше буде відбуватися інтеграція нації, соціуму.

У цьому контексті, на нашу думку, інтеграційним інструментом є «національна ідея». Отже, інтеграційний потенціал суспільства «визначальним чином залежить від змісту й засобів реалізації української національної ідеї, яка визначається як поняття, де осмислюються матеріальні й духовні реалії способу буття української нації» – стверджує М. Степико [8, с. 106].

Дійсно, вагома кількість дослідників передбачає як дієвий механізм інтеграції національну ідею. Це і не дивно. Свого часу відомий американський соціолог Д. Белл зазначав, що звернення у кризові періоди до національної ідеї часто, навіть попри загальногуманістичні, універсальні цінності, пояснюється її найпростішою і найдоступнішою формою соціальної ідентичності людей [1]. Без неї неможливо втягнути широкі верстви населення у процес глобальних перетворень. Однак і на цьому етапі виникають гострі суперечки щодо розуміння окресленого поняття.

І. Кресіна також вважає, що інтегруючим і каталізованим енергією нації чинником суспільного етнонаціонального розвитку в Україні може і повинна стати українська національна ідея, якщо вона буде осмислена не в ідеологічній, а в етнонаціональній та загальнолюдській системах координат. «Саме через невизначеність національної ідеї, – зауважує вона, – внаслідок теоретичної плутанини й практичної несприйнятливості її значною частиною політичної української нації, місце національної ідеї заступають такі звичні, взяті прямо з поверхні ідеологеми та різні кліше. Вони легко реанімуються» [2, с. 259].

Для аналітика важливо те, як трактувати національну ідею – чи в її традиційному розумінні, апелюючи до такого комплексу ідей як самостійність, соборність, самобутність, патріотизм, набожність, ірраціоналізм, індивідуалізм, анархізм тощо; чи в плані відкритості України до засвоєння європейських ліберально-демократичних інститутів, від яких вона була відлучена кілька століть тому, чи в розумінні України як межі між Сходом і Заходом тощо.

Таким чином, розглядуваний спектр ідейних засад вимагає подальшого аналізу під кутом зору: чи вони можуть бути матеріалом для конструювання «стратегії на завтра», а також для з'ясування ступеня їх наукової обґрунтованості й політичної спрямованості.

Необхідно відмітити і суб'єктивний чинник: яка соціальна сила продукує цю ідею. Якщо ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивною буде її втілення. Коли ж її несе суспільству регресивна сила, то ідея стає руйнівною. Згадаємо лише, на що перетворилася ідея національного відродження в Німеччині у 1930-ті рр. – на ідею націоналізму, расової вищості.

Така доля може спіткати й українську національну ідею. Відомий іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет зазначав, що екстремізм є різновидом шарлатанства людини, яка нездатна створити нічого, крім ілюзії, що вона теж творить, хоч насправді хапається за ідею і доводить її до абсурду. Це і є антипод творчості, межа рутини. «Прямолінійність, – писав він, – інертна; екстремісти – це ледацюги історії. Вони рухаються в одному напрямі, в той бік, куди їх одного разу підштовхнули. Людина творча, тобто людина, яка живе по-справжньому, знає межу своїх самобутніх істин, а тому вона завжди наготові і відкидає їх, як тільки вони починають обертатися брехнею» [6].

«У кінці 80-х – початку 90-х років національна ідея дійсно була єдино життєздатною, не мала гідних ідеологічних опонентів, але згодом почався її хвилеподібний рух від падіння до піднесення», – вважає О. Мясников [5, с. 36]. Однак, що автор має на увазі? Вступимо у полеміку. На нашу думку, якщо мова іде про ідею «політичної нації» – тобто такого народу, представники якого вирішують питання своєї національності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших цінностей, то не зрозуміло, чому

об'єднання на цих підставах взагалі може втратити свою актуальність. Інша річ, якщо це ідея «етнічної нації» у контексті націоналізму, який, як і будь-яка ідеологія, не може бути придатним для об'єднання українського народу та формування політичної стратегії розвитку, маючи на увазі те, що український народ – народ поліетнічний зі смислоутворюючим етносом – українським. (Інша річ, що об'єднання на моноетнічних засадах може бути цілком органічним для моноетнічних народів та націй). Твердження про те, що націоналізм не зникає з утворенням національних держав, а лише набуває іншої форми, не можна трактувати так, що він має стати тепер державною ідеологією (наголосимо, як і будь-яка інша ідеологія!). Останнє було і завжди залишається небезпечним для свободи особи, народу, а можливо, й свідомого співтовариства й ніколи не буде визнане сумісним із вибором демократичного шляху розвитку держави. Як стверджує А. Колодій: «Завдання держави – приводити до спільного знаменника, узгоджувати групові інтереси, домагатися компромісу та сіяти злагоду. А цій ролі навряд чи відповідатиме наявність будь-якої державної ідеології, у тому числі й націоналізм» [3, с. 46].

Загалом варто зважати на те, що пов'язаність національної ідеї з націоналізмом отримала втілення на практиці в масовій свідомості лише на вітчизняному ґрунті. Якщо дивитися на національну ідею ширше, з наукової точки зору, слід зазначити, що її формуванням відмічені всі ідеології, окрім, хіба що суто інтернаціоналістських лівих. Інша річ, що вона має в них різне змістовне втілення.

Сучасники наголошують: «Якщо виходити з ідеї політичної нації, то базовою засадою інтеграції української нації варто вважати етику солідарності (на якій, очевидно, повинна ґрунтуватися національна ідея – авт.), пошук об'єднувальних цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві. Основою такого діалогу є збереження принципу культурної різноманітності; визнання кожної етнічної культури важливою і необхідним складником культури загальнонаціональної; проведення масштабних загальнонаціональних дискусій з найбільш актуальних проблем суспільного розвитку; розроблення та реалізація міжрегіональних гуманітарних програм з метою нарощування комунікативного потенціалу нації; підвищення відповідальності етнічних спільнот за долю країни й держави» [8].

І останнє – змістовне обґрунтування феномену національної ідеї можна знайти у монографії колективу авторів Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – українські вчені зауважують, що необхідно розділяти поняття «національна ідея» і «національна мрія». Остання формується соціумом, а не політичною елітою і може суттєво відрізнитися від її бачень [2, с. 250–256]. Адже сучасній політичній еліті в Україні варто з більшою увагою ставитися до запитів українського соціуму. У такому разі ми зможемо говорити про конструктивний консолідаційний потенціал національної ідеї та інтеграції останнього на цьому ґрунті.

Отже, очевидність того, що національна ідея вкрай необхідна українському суспільству, не викликає сумніву, однак, разом з тим, неабияке значення для консолідації суспільства на конструктивних засадах та його інтеграції має її змістовне наповнення, яке могло б акумулювати погляди і бажання всіх громадян України, незалежно від етнічного походження. Суб'єктом, який формує національну ідею, ж політична еліта, але важливо, щоб вона формувала її засади на етиці солідарності, а не ксенофобських войовничих цінностях. *Перспективними* вважаємо стратегічні дослідження, які б акумулювали в собі знання з формування основних засад національної ідеї з можливістю реалізації національної мрії, тобто враховували б не тільки бачення політичної еліти стосовно втілення національної ідеї, але й українського соціуму загалом.

Використана література:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: В.Л. Иноземцев (пер. с англ.). М., 1999. 787 с.
2. Етнос, нація, держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін. К., 2000.

516 с.

3. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів, 1997. 55 с.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К., 2012. 32 с.
5. Мясников О. Національна ідея в наукових штатах // Віче. 2009. № 8. С. 34-40.
6. Ортега-и-Гассет Х. Наше время // Литературная газета. 1992. 16 декабря.
7. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства: Монографія. К., 2018. 688 с.
8. Степико М. Т Українська ідентичність: феномен і засади формування: Монографія. К., 2011. 336 с.

Rudenko Yu. Integration Fundamentals of National Idea in Ukraine

The article is devoted to the relevance and prospects of forming the Ukrainian national idea as a tool for consolidation and integration of the Ukrainian nation and society. The problem of correlation of concepts of "consolidation" and "integration" is considered. Consolidation can happen both with negative and positive colors, looking at what is consolidating around. At the same time, "integration" is a priori good. If consolidation can be accomplished by certain inorganic, unnatural means to the community based on situational factors, then integration is, in our view, always an organic evolutionary process.

Research focuses on the fact that the integration potential of a national idea depends on its substantive content and the nature of the subjects that form the latter. After all, one can interpret the national idea by referring to a set of traditional values: independence, catholicity, identity, patriotism, piety, irrationalism, individualism, anarchism, etc.; ideas of Ukraine's openness to the absorption of European liberal-democratic institutions, in the understanding of Ukraine as a border between East and West, etc. Accordingly, for the entity that shapes it - if a national idea is put forward by a progressive social force, then its progressive embodiment will be progressive. When regressive power carries it, the idea becomes destructive. The testimony is the transformation of the idea of national revival in Germany in the 1930s - to the idea of nationalism, racial superiority.

The state's task is to lead to a common denominator, reconcile group interests, seek compromise and sow harmony. And this role is unlikely to be matched by the existence of any state ideology, including nationalism. It should be emphasized that the affiliation of the national idea with nationalism has only been practically implemented on the domestic soil in practice. If we look at the national idea more broadly, from a scientific point of view, it should be noted that its formation marked all ideologies except the exceptionally internationalist leftists. Another thing is that they have a different meaningful embodiment. The national idea must be based on an "ethics of solidarity" and a constant dialogue between different communities in society. The basis of such dialogue is the preservation of the principle of cultural diversity; recognition of each ethnic culture as an important and necessary component of a nationwide culture; conducting large-scale national discussions on the most pressing problems of social development; developing and implementing interregional humanitarian programs to enhance the nation's communication potential; increasing the responsibility of ethnic communities for the fate of the country and the state.

Keywords: national idea, consolidation, integration, national dream, ethno-national policy.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.04>

УДК 327.01(410)

Ланін О. І.

КОНЦЕПТ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено євроскептицизм як критичне, скептичне ставлення до Євросоюзу, процесів політичної та економічної інтеграції країн Європи та

загальноєвропейської політики. Зазначено, що виникнення євроскептицизму є логічним явищем у демократичних суспільствах, адже воно демонструє наскільки та чи інша нація готова приймати чи протистояти різним глобальним катаклізмам, утворенням і викликам. Перед європейськими державами на початку 1950–х рр. постав виклик створення нового типу міжнародної організації, яка передбачала вельми тісні стосунки між її членами.

Проаналізовано, що євроскептицизм як ідеологічна течія розвинена в багатьох європейських країнах, більшість науковців зараховують походження терміну саме Великобританії, оскільки тут склалися особливі умови для його виникнення та розвитку в через особливе становище країни в Європі та скептичне ставлення до процесу інтеграції. У перших дослідженнях євроскептицизм визначався лише як недостатня підтримка подальшого процесу європейської інтеграції. Надалі це явище стали описувати як повну або часткову опозицію процесу інтеграції. Сьогодні ж євроскептицизм охоплює всі політичні сили, які не підтримують європейську ідею або її інституційне втілення.

Доведено, що через відсутності єдиного погляду на проблему й термінологію до сьогодні не вдалося виробити загальноприйнятую теорію євроскептицизму. Найчастіше науковці дотримуються концепції британських політологів П. Таггарта, А. Щербяка, які ділять євроскептиків на помірних та радикальних. Перші виступають проти певних політичних заходів та інституційних аспектів інтеграції, водночас не сумніваються в ідеї єдиної Європи. Другі ж представляють принципову опозицію проекту європейської інтеграції та ратують за вихід своїх країн з ЄС.

У висновку зазначено, що євроскептицизм – вільна течія європейських держав або різновид європейського регіоналізму, прихильниками якого можуть бути представники найрізноманітніших політико-ідеологічних течій. Прихильники євроскептицизму побоюються втрати національного суверенітету їх держав, а тому виступають з позицій підтримки національних держав. Цілі у євроскептиків з різних країн теж значно різняться: одні домагаються виходу своїх держав з ЄС або єврозони, інші – реформування союзу, залишаючись його повноправним членом.

Ключові слова: Євроскептицизм, євроскептики, ЄС, Велика Британія, класифікація.

Актуальність дослідження проблеми євроскептицизму пов'язана з тим, що це одна зі сучасних форм опозиції діяльності Європейського Союзу, відповідно до якої її прихильники фокусуються на ідеях, думках, діях, що спрямовані на сумнів, критику, неприйняття, зневіру стосовно або всього Європейського Союзу, або певної його політики чи діяльності конкретного інституту тощо. Популярність євроскептицизму прямо пов'язана з трьома тенденціями – популізмом, відходом від ліберальних цінностей та зростанням рейтингів лівих сил. Важливою тенденцією останніх років стала криза європейської ідентичності, ґрунтованої на ліберальних цінностях. Ця криза втілилась у посиленні політичних рухів-євроскептиків, що критикують засади об'єднаної Європи, протистоять будь-яким силам, що ставлять під сумнів національну самобутність країн-членів.

Сучасні дослідники констатують, що перед європейськими державами на початку 1950–х рр. постав виклик створення нового типу міжнародної організації, яка передбачала вельми тісні стосунки між її членами. При цьому суспільства різних країн побоювалося інколи протилежних наслідків інтеграційних процесів. З одного боку, перед ними з'явилася проблема збереження національного суверенітету, з іншого – існувала боязнь моноцентричного керівництва ключових держав-засновниць нового утворення – Франції та Німеччини [6].

У перших дослідженнях євроскептицизм визначався лише як недостатня підтримка подальшого процесу європейської інтеграції. Надалі ж це явище стали описувати як повну або часткову опозицію процесу інтеграції. У наш час євроскептицизм охоплює всі політичні сили (як ліві, так і праві), які не підтримують європейську ідею або її інституційне втілення.

Розробка проблематики євроскептицизму здійснюється від середини 1950-х – 80-х рр. переважно в науково-аналітичних центрах країн Європи та США, в той час як серед

українських дослідників увага цій тематиці майже не приділяється. Грунтовні дослідження проводились та реалізуються такими вченими різних європейських країн як П. Таггарт, А. Щербяк, К. Флуд, П.Копецки, К. Мюдде, С. Рііхсой, Н. Сіттер, К. Зуба та ін. Серед українських дослідників варто відзначити О. Тарнавського, праці якого присвячені саме концепту та інституційному виміру євроскептицизму. Також теоретико-методологічні основи та процеси євроінтеграції та євроскептицизму досліджує Е. Андрющенко, О. Гісса, М. Малек, І. Павленко В. Фісанов, Л. Шкляр та інші. З плином часу з'являється все більше варіацій євроскептицизму, а з наміром Великої Британії виходу з ЄС, виникла необхідність переглянути та доповнити дослідження теоретичних основ євроскептицизму. Саме цим і зумовлена необхідність проведеного нами дослідження.

Метою статті є розглянути та проаналізувати теоретичні основи євроскептицизму, охарактеризувати різні класифікації цієї течії.

Ідея європейської інтеграції розділила суспільства деяких країн Європи та їх наукові й політичні еліти на три умовні групи. До першої входили її палкі прихильники, до другої – ті, хто сумнівалися у доцільності чи/та успішності євроінтеграції, а третю формували категоричні противники будь-яких єврооб'єднувачих рухів [5]. Діапазон понять євроскептицизму суспільних настроїв і політичних позицій все більше розширювався, а термін «євроскептицизм» ставав все більш розпливчастим і умовним. Погоджуємося з Г. Ванштейном, що сформована практика вживання цього терміну в публічному просторі перетворює його в загальний ярлик. Він використовується для позначення різнорідних відтінків антиінтеграціонізму і стирає межі між неоднозначними явищами (від помірної критики окремих аспектів процесу євроінтеграції до повного неприйняття ідей і цілей цього процесу [1]).

Євроскептицизм – це багатшаровий і багатогранний феномен; це стосується як причин його виникнення, так і його проявів. В одних джерелах знаходимо, що поняття «євроскептицизм» вперше виникло у Великій Британії близько 1971 р. в середовищі противників членства країни в ЄС [14]. Британські євроскептики побоювалися, що Європейський Союз перетвориться в супердержаву, а Сполучене Королівство втратить свій суверенітет. Головні аргументи британських євроскептиків: недостатня збалансованість податкової системи і соціальної політики ЄС, розширення повноважень Європейської Комісії в сферах правосуддя і внутрішньої політики, відсутність демократії в структурах ЄС, загальна конституція і валюта [3].

Пізніше цей термін поширився на інші європейські країни. Основна причина критики інтеграції європейських країн – ослаблення незалежності кожної держави окремо. Крім цього, євроскептики заявляють, що Євросоюз є великою бюрократичною структурою, на практиці не приносить значної користі, але створює вагомий незручності.

Британські вчені Р. Хармсен і М. Спінг [13] стверджують, що вперше термін євроскептицизм було вжито у виданні «The Times» у червні 1986 р. Тоді йшлося про те, що корінь євроскептицизму – у позиції Великої Британії проти французько-німецького домінування в ЄС. Французька дослідниця А. Александра-Кольєр [9] доводить, що цей термін вперше отримав популярність у 1988 р. після знаменитої промови прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер в м. Брюгге, коли «залізна леді» висловила стурбованість домінуванням Брюсселя в ЄС. Натомість, англійський дослідник К. Флуд [12] переконаний, що перше використання терміну «євроскептицизм» засвідчено лише у 1991 р. у Британському Національному Корпусі – збірнику 100 мільйонів слів писемного та усного мовлення з широкого кола джерел. Науковці Г. Маркс і Л. Хюг [14] твердять, що цей термін вперше з'явився в «The Economist» лише в грудні 1992 р., де описувалася критична думка населення Німеччини з питань європейської інтеграції [6].

На думку О. Тарнавського, слово «євроскептицизм» могло бути вжито у політичному дискурсі ще на початку 1950-х рр. Науковець наводить такі відомості: 1996 р. вийшла книга британського науковця М. Ньюмена «Демократія, суверенітет та Європейський Союз» [16], в якій він зазначає, що «британські євроскептики є послідовниками тетчеристського крила

Консервативної партії, які виступають проти централізованого контролю та за неоліберальну економіку».

Євроскептицизм не можна назвати однорідною, впорядкованою ідеологією, оскільки в різних країнах його ідеї та риторика різні, що обумовлено в першу чергу прагненням до збереження національної винятковості [3]. Осмислення феномену євроскептицизму в академічному дискурсі виявляє існування цілого ряду класифікацій всього різноманіття антиінтеграційних позицій.

Найсуперечливішим і водночас дослідженим є ступінь заперечення ідеї європейської інтеграції. Саме навколо нього точаться найбільш жваві дискусії між провідними вченими Європи та США. Загалом цю частину розглядають як типологію позицій з приводу процесу європейської інтеграції. У першому загальному аналізі, присвяченому євроскептицизму, П. Таггарт та А. Щербяк виокремили три категорії євроскептицизму [17]:

1. Заперечення ідеї європейської інтеграції та ЄС загалом.
2. Згода на інтеграцію, але в поєднанні з критикою її сучасного стану як спроби всеосяжної інтеграції територій, економік і культур.
3. Згода на інтеграцію, але критика її недостатньої універсальності – ЄС має охопити найширший спектр держав, як в суспільному, так і в економічному вимірі.

Деякі дослідники [15] за критерієм типу критичного ставлення до проекту європейської єдності визначають:

- власне «євроскептицизм», який виявляється у підтримці ідеї євроінтеграції при незгоді з її реалізацією нинішнім Євросоюзом;
- «європрагматизм», який виявляється в неприйнятті євроінтеграції, що поєднується з визнанням користі від існування Євросоюзу;
- «єврозаперечення» – неприйняття як ідеалів інтеграції, так і практики їх реалізації Євросоюзом.

Відповідно до іншої типологічної структури антиінтеграційних позицій виділяють:

- «євроскептицизм»;
- «європесимізм» (незадоволеність Євросоюзом в його нинішньому вигляді або песимістична оцінка напрямів його розвитку);
- «єврофобія» (принципове неприйняття європроекту) [19].

За версією К. Флуда євроскептицизм поділяють на [12]:

- «помірний євроскептицизм», що відображає позицію тих, хто вважає, що євроінтеграція досягла необхідних меж, а її подальший розвиток має бути зупинено;
- «жорсткий євроскептицизм», згідно якого політична та економічна інтеграція ЄС зайшла вже надто далеко й повинна бути повернута до умов Маастрихтського договору;
- «радикальний євроскептицизм» – пряме неприйняття членства в Євросоюзі, що припускає вихід країни зі спільноти, що займає антиінтеграційні позиції чи відмову такої країни від приєднання до нього.

Найбільшим визнанням вважається класифікація Р. Таггарту і А. Щербяка [17]. В ідеології євроскептицизму вони виділяють 2 основні течії:

- євроскептицизм жорсткий (або твердий) – незгода з існуванням Європейського Союзу як сутності. Наприклад, типовим прихильників цієї течії є Партія незалежності Великобританії (англ. – United Kingdom Independence Party) та серед опозиційних політичних партій інші західних країн;
- євроскептицизм м'який – згода з існуванням і членством в Європейському Союзі разом зі збереженням критичного ставлення до частини правил і принципів Євросоюзу, до перетворення його в *de facto* федеративну державу. Такої точки зору дотримується, наприклад, Британська Консервативна партія.

Як зазначає один з дослідників [20], ця концепція дозволяє найуспішніше ідентифікувати характер євроскептицистичних трендів і охарактеризувати спрямованість відповідних змін не тільки в політичних системах європейських країн, але й у суспільно-політичних настроях мас.

У 2002 р. П. Копецки та К. Мюде [15] запропонували розглянути євроскептицизм з точки зору загальної перспективи та в контексті всіх наявних (позитивних і негативних) позицій щодо ідеї європейської інтеграції. Керуючись двома головними критеріями – ставленням до самої ідеї інтеграції та позицією щодо її поглиблення в проголошеному напрямку – вони запропонували чотири категорії позицій.

Однією з нещодавно запропонованих типологій щодо процесу євроінтеграції є комбінована типологія польського науковця К. Зуби, котрий спробував поєднати обмежену кількість позицій в стислій інтерпретаційній схемі. Такою схемою є модель триступеневого поділу позицій [21]: євроентузіасти (за інтеграцію); єврореалісти (амбівалентна позиція); євроскептики (проти інтеграції). Новим ключовим елементом у типології К. Зуби є поняття єврореалізму, який характеризується одночасним проявом протилежних якостей [21].

Як зазначає український аналітик В. Фісанов [8], запропоновані експертами більш «дрібні» градації євроскептицизму враховують передусім мотиви виникнення незгоди з питаннями сучасного європейського проекту. Вони можуть виявитись дієвими, коли знадобиться визначити все розмаїття позицій, пов'язаних з критикою чинної моделі європейської інтеграції.

На думку російського дослідника В. Грибовського, бурхливе зростання популярності євроскептиків обумовлене цілою низкою негативних тенденцій в ЄС. По-перше, в останні кілька років у більшості економік об'єднання проявилися кризові явища, викликані політикою жорсткої економії та солідарності. По-друге, під загрозою опинилася національна ідентичність європейців [2]. За висловом нідерландського політика Г. Вілдерса, ця небезпека обумовлена двома факторами: ісламізацією Європи, пов'язаною зі зростаючою міграцією в ЄС, особливо в останні місяці у зв'язку з безперервними війнами на Близькому Сході; і насадженням загальноєвропейської свідомості, що витісняє національну. У результаті різких висловлювань в бік марокканців, суд у Нідерландах визнав відомого своїми антиісламськими заявами парламентаря Г. Вілдерса винним у дискримінації та образі, а також призначив штраф розміром у п'ять тисяч євро [4]. Крім того, очільник «Партії свободи» з Нідерландів наполягає, що істотну роль в зниженні популярності європейського проекту відіграють недостатня демократичність керівних органів ЄС і передача частини державних повноважень у наднаціональні органи. Серед громадян консервативних і націоналістичних поглядів це сприймається як втрата суверенітету.

Старший науковий співробітник Європейського Фонду Карнегі та головний редактор блогу *Strategic Europe* Д. Демпсі [9], обґрунтовуючи успіх євроскептичних і крайніх правих партій на виборах до Європейського парламенту, зазначає: залишаючи важливими і незмінними чотири великих планки Європейського союзу – працю, капітал, людей, демократію, змінився тон, як Європа буде сприйматися зовнішнім світом, і як присутність маргінальних партій в Європарламенті вплине на політику оборони і безпеки в Європі. Розширення, ставлення до Росії, відносини з Україною, відносини з Туреччиною і Близьким Сходом та інші великі зовнішньополітичні питання, безробіття, імміграція і зростаюче розчарування у популярних партіях – лише деякі з причин, які призвели до успіху євроскептичних партій.

Висновки. Євроскептицизм – це критичне або скептичне ставлення до Євросоюзу, процесів політичної та економічної інтеграції країн Європи та загальноєвропейської політики. Євроскептицизм розвинений в багатьох європейських країнах, та яскраво виражений у Великобританії. Саме Великобританію можна вважати батьківщиною цієї течії, оскільки тут склалися особливі умови для його виникнення і розвитку у зв'язку з особливим становищем країни в Європі та виразними скептичними настроями до процесу інтеграції.

За відсутності єдиного погляду на проблему, через різні трактування термінології досі не вдалося виробити загальноприйнятую теорію євроскептицизму. Якщо застосувати найвідомішу концепцію британських політологів П. Таггарта та А. Щербяка, то всіх єврокритиків можна розділити на помірних (оскарження окремих політичних заходів чи інституційних аспектів інтеграції, не заперечуючи ідеї єдиної Європи) та радикальних

(принципова опозиція проекту євроінтеграції, переконаність в необхідності виходу своїх країн з ЄС). Євроскептицизм не набув оформленої завершеності як певна ідеологія. Він ближчий до вільних течій європейських держав або різновидів європейського регіоналізму, прихильниками якого можуть бути представники різних, часом і протилежних політико-ідеологічних течій. Найчастіше, не торкаючись загалом або частково інтеграції в ЄС, євроскептики виступають за обмежену участь в європейських інтеграційних процесах: проти введення єдиної валюти, євроконституції, наддержавних утворень, федералізації союзу. Прихильники євроскептицизму побоюються втрати національного суверенітету їх держав. До того ж дуже важливо помітити, що представники різних країн, різних рухів висловлюють неприйняття окремих аспектів ЄС. Тому і цілі у євроскептиків теж значно різняться. Одні домагаються виходу своїх держав з ЄС або єврозони, інші – реформування союзу, при цьому, залишаючись його повноправним членом.

Безпрецедентною подією для ЄС, важливою як для різних течій євроскептиків, так і для їх опонентів, стало 30 січня 2020 р. – вихід Великої Британії зі союзу. Власне від часу оголошення підсумків референдуму про членство Британії в ЄС, виразно простежується розкол суспільства: трохи більше 50% британців проголосували за вихід країни з ЄС, і це не тільки соціально вразливі, але й благополучні верстви населення. На двох векторах – політичному й теоретичному – одночасно триває боротьба між євроскептиками та єврооптимістами. Подальші перспективи дослідження в питаннях євроскептицизму вбачаємо саме у моніторингу суспільно-політичних процесів і подій в ЄС після усіх процедур Брекзиту. Власне і ці тривалі дискусії між прихильниками та противниками розширення ЄС потребують подальшого глибокого теоретико-методологічного політологічного дослідження.

Використана література:

1. Вайнштейн Г. Евроскептицизм: новый фактор европейской политики // *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 8. С.40–48.
2. Грибовский В. С. Евроскептицизм как политическая тенденция начала XXI века. 27.01.2016. URL: <https://riss.ru/analytics/25709/>
3. Пулейките К. Евроскептицизм в Западной Европе: Великобритания // *Geopolitika*. 20.02.2007. URL: <http://www.geopolitika.lt/?artc=151>
4. Суд визнав нідерландського депутата винним у дискримінаційних висловлюваннях // *DW.COM*. URL: <https://www.dw.com/uk>
5. Тарнавський О. Генезис євроскептицизму // *Українська асоціація викладачів та дослідників європейської інтеграції*. 2017. №1. С. 306-311.
6. Тарнавський О. Р. Прояви євроскептицизму в публічному просторі України в період з 1991 по 2018 рік // *Молодий вчений*. 2018. № 6 (58). С. 38-44.
7. Тарнавський О. Р. Формування поняття та типологій євроскептицизму // *Гілея*. 2016. Вип. 109. С. 338-343.
8. Фісанов В. Євроскептицизм: ідеї та політика // *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. 2010. № 2. С. 38-41
9. Чому євроскептики досягли успіху на виборах до парламенту ЄС? // *Радіо Свобода*. 28 травня 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25401905.html>
10. Alexandre-Collier A. Euroscepticism under Margaret Thatcher and David Cameron: From Theory to Practice // *Observatoire de la société britannique*, 2015. № 17. 11 p.
11. Flood C. Euroscepticism: a problematic concept (illustrated with particular reference to France // *The academic association for Contemporary European Studies*. 2002. № 32. 22 p.
12. Flood, C. The Challenge of Euroscepticism // *The European Union Handbook*, 2nd ed. Gower J., ed. London, Fitzroy Dearborn Publishers, 2002. P. 73-84.
13. Harmsen R., Spiering M. Introduction: Euroscepticism and the Evolution of European Political Debate, *Euroscepticism: party politics, national identity and European integration*. Amsterdam – New York: European Studies, 2004. 290 p.

14. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism // *Acta Politica*. 2007. vol. 42. no. 2. P. 119-127.
15. Kopecky P., Mudde C. The Two Sides of Euroscepticism // *European Union Politics*. 2002. no. 3. P. 297-326.
16. Newman M. *Democracy, Sovereignty and the European Union* / 1st Edition Palgrave Macmillan, 1996. 236 p.
17. Taggart P., Szczerbiak A. Parties, Positions & Europe: Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe // *Sussex European Institute Working Paper* 46. Brighton, 2001. 39 p.
18. Taggart P., Szczerbiak A. The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States // *Sussex European Institute Working Paper* 51. Brighton, 2002, 45 p.
19. Tiersky R. Introduction: Euro-skepticism and "Europe", Euro-skepticism // *A Reader*. Ronald Tiersky, ed. Lanham, Maryland. Rowman & Littlefield, 2001. P. 1-6.
20. Vasilopoulou S. European Integration and the Radical Right: Three Patterns of Opposition. *Government and Opposition*. 2011. vol. 46. no. 2. P. 223-244.
21. Zuba, K. *Polski Euroceptycyzm I Eurorealizm*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2006. 445 p.

Lapin O. The Euroscepticism Concept in International Relations

The article explores Euroscepticism as public's critical, skeptical attitude towards the European Union, the processes of political and economic integration of European countries and European-wide politics. It is noted that the emergence of Euroscepticism is a logical phenomenon in democratic societies since it demonstrates how much a nation is ready to accept or resist various global cataclysms, entities and challenges. In the early 1950s European states are challenged to create a new type of international organization to involve very close relations between its members.

It has been analyzed that Euroscepticism as an ideological trend has been developed in many European countries. In the first studies Euroscepticism is defined only as insufficient support for the further process of European integration. In the future, the phenomenon is described as total or partial opposition to the integration process. Nowadays Euroscepticism encompasses all political forces that do not support the European idea or its institutional embodiment.

It is proved that the conventional theory of Euroscepticism has not been able to be developed to date due to the lack of a unified view of the problem and terminology. Most often scholars adhere to the concept of British political scientists P. Taggart and A. Shcherbiak dividing all Eurocritics into moderate or radical ones. The former are opposed to certain policy measures and institutional aspects of integration, without questioning the idea of a united Europe. The latter is in principle opposition to the project of European integration and they are in favor of their countries leaving the EU.

The conclusion states that Euroscepticism is free flow of European states or a kind of European regionalism supported by representatives of various political and ideological trends. Proponents of Euroscepticism fear the loss of national sovereignty of their states and therefore stand in support of nation states and their sovereignty. The Eurosceptics goals from different countries are also significantly different: some seek the exit of their countries from the EU or the eurozone, others are in favor of the Union reform but remaining its full member.

Keywords: Euroscepticism, Eurosceptics, the EU, the UK, classification.

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.05>

УДК 32.019.51

Шайгородський Ю. Ж.

МЕДІАПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ–2019

Стаття присвячена дослідженню впливу медіапсихологічних чинників на електоральний вибір громадян, формування їх політичної поведінки. Здійснено аналіз перебігу президентської та парламентської передвиборчих кампаній 2019 р. в Україні, виокремлено соціально-психологічні складові цього процесу: а) соціальний протест, як ненасильницька форма реакції на суспільну ситуацію; б) емоційно-чуттєвий чинник, як індикатор ставлення громадян до ситуації та подій, очікуваної чи уявної ситуації. Висвітлено роль у здійсненні електорального вибору емоційно-чуттєвої форми пізнання. Розкрито поняття «карнавалізація політики» як означення практики опосередкованого використання розважальних телевізійних програм і шоу у здійсненні політики, зокрема маніпулятивного впливу під час передвиборчого процесу. Визначено переважні джерела отримання виборцями інформації про політичні події, здійснено аналіз телевізійного контенту найпопулярніших телевізійних програм та змісту телевізійних новин. Акцентовано увагу на ролі в сприйнятті інформації емоцій та їх характеру, а також посилення тенденції до розвитку синдрому набутої безпорадності. У контексті теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, виявлено сув'язність когнітивної та емоційної сфер. Емоції розглядаються як мотиви відповідної поведінки, виникнення яких спричиняє когнітивний дисонанс чи когнітивний консонанс й опосередковано, під час передвиборчих кампаній, впливає на електоральний вибір громадян. Аргументовано, що однією з особливостей сучасних політичних процесів є, з одного боку, тенденція до посилення ірраціонального знання, а з другого – потреба в розробленні проєкту майбутнього, формуванні нових суспільних смислів і політичних орієнтирів, цілісної й несуперечливої світоглядної концепції, покладеної в основу політичної поведінки виборців, що посилює їхню раціональність. Окреслено можливі напрями та шляхи протидії маніпулятивному впливу на свідомість виборців, удосконалення системи політичної освіти й підвищення рівня політичної культури громадян.

Ключові слова: медіапсихологія, електоральна поведінка, політична культура, політична освіта, виборчі технології.

Вільні вибори є однією з основних ознак демократичного режиму. Конституція України (ст. 71) вказує, що вибори відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права, а держава гарантує вільне волевиявлення. Очевидно, що ці державні гарантії мають бути забезпеченими створенням відповідних умов для прийняття усвідомленого, політично-компетентного рішення. Проте, як свідчить досвід вітчизняних виборчих кампаній, електоральний вибір часто здійснюється під впливом неправдивої інформації, часто – шляхом підкупу виборців, зі застосуванням маніпулятивних методів впливу на свідомість тощо. Багато в чому електоральний вибір визначається рівнем політичної культури громадян, усвідомленням ними ролі в суспільному розвитку політики та політиків, власної громадсько-політичної активності. Це й актуалізує проблематику нашого дослідження.

Більшість наукових досліджень виборчого процесу та електоральної поведінки спрямовані на пошук об'єктивних факторів, які визначають перебіг і впливають на результати виборів. Виокремлення цих факторів дозволило сформулювати низку теорій електоральної поведінки, зокрема: теорію раціонального вибору (Е. Даунс, Г. Таллок);

соціологічну (Б. Берелсон, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан); соціально-психологічну теорію (Е. Кемпбелл, В. Міллер, Ф. Конверс, Д. Стоукс); інституційну (праці М. Дюверже, М. Шугарта, В. Лисенко, Г. Голосова). Останнім часом дослідники електоральної поведінки все більше уваги приділяють вивченню чинників, пов'язаних з екологією (Ф. Гогель), регіональною специфікою голосування (В. Колосов, В. Лісничий, Р. Туровський), гендерними аспектами (С. Аношина, Р. Варданян, Н. Дзюба, Г. Кертман) тощо. До проблеми електоральної поведінки з позицій дослідження політичної участі долучилися вітчизняні науковці Р. Балабан, О. Балакірєва, О. Бабкіна, О. Вишняк, С. Денисюк, О. Новакова, С. Рябов, О. Сушко, О. Яременко та ін.

Президентська й парламентська виборчі кампанії 2019 р. в Україні увійдуть не лише в українську політичну історію, але й у підручники з політології, політичної психології, навчальні посібники з виборчих технологій. Перебіг і результати цих виборчих кампаній виявили тенденцію до посилення позараціональних складових електорального вибору, нові форми маніпулятивного впливу на політичну поведінку виборців. Маємо визнати, що «класичні» моделі електоральної поведінки (соціологічна, соціально-психологічна, раціональна) потребують уточнення й доповнення з урахуванням сучасних тенденцій та нового досвіду, набутого в результаті тогорічних виборчих перегонів.

Після президентських та парламентських виборів представниками експертного середовища висловлено вже чимало суджень стосовно оцінки перебігу виборчих кампаній, їх результатів. Очевидно, що визначення чинників, які привели до перемоги одного з кандидатів та поразки його супротивників є важливою складовою, з одного боку – загальної оцінки сучасних суспільно-політичних процесів, з другого – підставою прогнозу розвитку цих процесів. Саме тому, предметом нашого дослідження стали особливості електоральної поведінки під час виборчого періоду 2019 р. Наше завдання – визначити чинники, що вплинули на електоральний вибір, виокремити елементи незвичних для українського суспільства політичних технологій та соціально-психологічних прийомів, застосованих під час цих виборів, запропонувати шляхи протидії маніпулятивного впливу на свідомість виборців, удосконалення системи політичної освіти й підвищення рівня політичної культури громадян.

Кандидат в президенти В. Зеленський не використовував «шаблонні», вже звичні для виборців, політичні технології. Мало того – його кампанія ґрунтувалася на зламі усталених уявлень про логіку й технологію політичних виборів. Кандидат мало опікувався створенням потужної мережі регіональних виборчих штабів; не шукав підтримки політичних сил чи лідерів суспільної думки; уникав журналістських інтерв'ю та політичних ток-шоу; не пропонував стратегічних планів реформування країни чи цілісного бачення розв'язання проблем. Зрештою, як засвідчили результати виборів, така своєрідна технологія була плідною. Виявилось, що обіцяти виборцям розв'язання проблем, пропонувати й обґрунтовувати шляхи їх подолання не обов'язково – достатньо бути яскравим виразником невдоволення їх (цих проблем) існуванням.

Варто зазначити, нестандартність такого підходу до передвиборчої кампанії призвела до його недооцінки політичними супротивниками. «Традиційні» політики свої виборчі кампанії проводили, спираючись на попередній досвід, роками відпрацьовані технології. Опозиційні до чинної влади політики були зосереджені на боротьбі з її кандидатом, владний кандидат – на боротьбі з політичною опозицією. І ті й інші – на раціоналізації власних аргументів. Навіть в експертному середовищі кандидатура В. Зеленського тривалий час сприймалася як своєрідний заміник графі «проти всіх» у виборчому бюлетені. За пів року до виборів соціологи фіксували досить низький (6,1%) рівень підтримки виборцями кандидатури В. Зеленського. Такий показник пояснюється тим, що серед чинників, які мають визначати вибір кандидата, найвагомішими, на думку респондентів, були: особисті якості кандидата (57%), попередня діяльність (43%) та програма і пропозиції (40%) [1]. Очевидно, на переконання опитаних, упізнаваний актор популярного жанру не відповідав цим критеріям раціонального вибору.

Не бачили загрози «основним гравцям» прийдешніх виборів і політичні аналітики, і соціологи-науковці, зосереджуючись переважно на оцінці суперництва двох, на їх думку, основних кандидатів – П. Порошенка і Ю. Тимошенко. Можлива участь у президентських виборах В. Зеленського пов'язувалася виключно з його бажанням привернути увагу до новоствореної (zareєстрованої навесні 2018 р.) політичної партії «Слуга народу». Соціологи наголошували на тому, що прибічниками актора здебільшого є молодь – соціально-демографічна група зі вкрай низьким рівнем електоральної активності, й респонденти, під час опитування, обирали прізвище В. Зеленського «по приколу» [2]. Дійсно, тривалий час незначна кількість громадян сприймала В. Зеленського як політика. За результатами передноворічного соціологічного дослідження, «політиком 2018 року» 16% респонденти назвали П. Порошенка, 12% опитаних – Ю. Тимошенко, 6% – О. Ляшка, і лише 5% – В. Зеленського. При цьому, щоправда, 25% громадян не назвали жодної кандидатури [3]. На перший погляд, парадоксальним і неочікуваним виглядає результат, отриманий В. Зеленський за підсумками виборчої кампанії. Втім лише на перший погляд, адже електоральний вибір здебільшого й ґрунтувався на своєрідному запереченні «політиків у політиці».

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану – Революції гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що ці події були скоріше рухом «проти», а не «за». Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто – у протизаконний спосіб. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки, призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ. Разом з тим, після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт. Україна залишалася під впливом олігархату, не було розпочато системної боротьби з корупцією, малоефективними виявилися спроби реформування правоохоронних органів та системи судочинства, погіршилося економічне становище громадян, без покарання за посадові злочини та злочини проти Майдану залишилися можновладці – представників попереднього режиму [4]. Люди розчарувалися у політиках, у їх спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Саме тому, на нашу думку, підґрунтям результатів електорального вибору–2019 є не стільки соціально-політичні, скільки – соціально-психологічні складові. Серед них – протест як ненасильницька форма реакції на суспільну ситуацію, й емоційно-чуттєвий чинник – індикатор ставлення до ситуації та подій, які існують тільки у вигляді ідеї про очікувані чи уявні ситуації. Протест, у цій своєрідній «дихотомії», є раціоналізованим, опосередкованим і узагальненим відображенням дійсності. Натомість, емоція – суб'єктивним оціночним ставленням до наявних або уявних (можливих) ситуацій і подій.

Чому в боротьбі раціонального та емоційного частіше перемагають емоції? Відповідь на це питання, очевидно, потребує детальнішого аналізу з огляду на предмет нашого дослідження.

Раціоналізм і емоції знаходяться переважно в різних пізнавальних «площинах». Безумовно, процеси раціонального й емоційного пізнання є сув'язними, але коли визначається їх поділ, йдеться про домінування одних над іншими. Раціональність своєю основою має процеси когнітивного розвитку – зростання розумових, інтелектуальних здібностей (за Ж. Піаже), здатність розуміти, пізнавати, запам'ятовувати, вивчати, усвідомлювати, сприймати й переробляти зовнішню інформацію, є невіддільною складовою процесу мислення, протікає в поняттях, думках і висновках. Емоційно-чуттєва ж форма

пізнання – сенсуалізована* [5], позараціональна. Це пізнання, яке здійснюється за допомогою відчуття й уявлення. Людина пізнає світ не лише через зростання розумових здібностей, але й через почуття, які, своєю чергою, є складовою емоційного аспекту пізнавальної сфери життя. Почуттями визначається характер емоцій – позитивний або негативний (радість/гнів, сміх/смуток, втіха/розпач, любов/ненависть тощо). Й хоча почуття мають об'єктну спрямованість, оскільки виникають стосовно когось або чогось (а не загалом до ситуації), вони визначають якість емоцій стосовно тієї чи іншої ситуації або події.

Варто зауважити, що на відміну від інтелектуального й розумового, емоційний розвиток людини має тривалішу історію. Людина вже народжується з певними (первинними) емоційними реакціями, що пов'язані з безумовно-рефлекторною діяльністю (як прояв потреб у самозбереженні). Вторинні емоції у людини формуються внаслідок її соціальності та усвідомлення власного «Я». І лише згодом, під впливом соціалізації, вони виявляються у вигляді емоційних реакцій, станів або стосунків. Натомість, як свідчать результати досліджень у галузі вікової психології (Ж. Піаже, Дж. Адельсон, Р. Коннел та ін.), уявлення про «можливе», «гіпотетичне» виникає лише у 11-15-річному віці [6], коли людина набуває здатності до усвідомлення процесу свого мислення об'єктом свого мислення, тобто – «думати про свої думки».

Дослідження Р. Вудвортса, Г. Шлосберга, Дж. Грей, Н. Данілової, Ю. Панфілової та ін. довели, що в чуттєвій сфері особистості переважають негативні емоції – їх утричі більше, аніж емоцій позитивних [7, с. 212–213; 8]. Очевидно, що люди воліють позитивних емоцій [9]. Й, оскільки оцінка реальної ситуації не завжди призводить до таких, людина прагне до відновлення емоційного балансу поза реального й раціонального.

Існує ще одна обставина, що забезпечує перевагу емоційного над раціональним. У свідомості людей політика – це цілеспрямована діяльність, пов'язана передусім з прийняттям раціональних, відповідальних, стратегічних рішень щодо внутрішніх та зовнішніх політико-правових стосунків і взаємодій. Завдячуючи ж, зокрема, низькому рівню політичної культури й освіти, відсутності достатнього досвіду безпосередньої участі в громадському житті, люди здебільшого мають недостатньо знань про політику й політичні процеси. Ці знання переважно фрагментарні, стереотипні, є результатом маніпулятивного впливу, навіювання тощо. Емоції ж – природні, невимушені, живі та яскраві, базуються на власних почуттях, уявленнях і вірі.

Сприйняття виборцями кандидатів другого туру президентських виборів лежало в різних когнітивних й емоційно-чуттєвих «вимірах». В. Зеленський панував у несуперечливій сфері уявного, можливого, бажаного. (Ця сфера віртуального позбавлена необхідності в деталізації плану діяльності задля досягнення мети й оперує «бажаним» як «наявним»). П. Порошенко – у сповненій суперечностей, нерозв'язаних проблем, турбот, тривог і побоювань – сфері реального. Уявне – завжди яскраве, піддається моделюванню – його можна доповнити, подумати, домріяти. Реальність – буденна й прозаїчна, вимагає аналізу проблем, виважених рішень, необхідності урахування можливостей, наявних засобів їх (цих проблем) подолання. Тож, розчарування, зневіра виборців у здатність політиків до кардинальних і позитивних змін, з одного боку, й позараціональне (хоча й природне) прагнення позитивних емоцій – з другого, створили своєрідне тло виборчої кампанії–2019.

Результати соціологічних досліджень [10] засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах було прагнення радикального оновлення влади (так вважали 55% опитаних). Крім того, до вагомих чинників респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39%), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий в корупції чи інших подібних діях (34%). Порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів-прихильників В. Зеленського й оцінки виборців-прихильників П. Порошенка виявив суттєві розбіжності

* Сенсуалізм (від фр. *sensualisme*, лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрямок у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття є основною й головною формою достовірного пізнання. Виступає прямою протилежністю раціоналізму.

електоральних мотивів. Прихильники В. Зеленського вважають основним мотивом свого вибору прагнення радикального оновлення влади (69%), а от прихильники П. Порошенка певні (35,5%), що високий результат В. Зеленського зумовлений тим, що виборці керувалися емоціями, а не розумом й тим, що ототожнювали переможця виборчої кампанії з героєм фільму «Слуга народу». Дійсно, результати опитування засвідчили популярність цього серіалу серед глядачів. Ще до початку виборчої кампанії серіал «Слуга народу» дивилися 50% (найбільше глядачів цього серіалу було серед виборців В. Зеленського (64%), найменше – Ю. Бойка (35%). Крім того, 85% респондентів були глядачами телевізійних програм студії «Квартал–95». Водночас, лише 5,2% виборців В. Зеленського визнають прямий вплив на їх електоральний вибір цього телевізійного серіалу [10].

Попри все, яскравий, емоційно-позитивний телевізійний продукт студії «Квартал–95» став одним із чинників електорального вибору. У вітчизняному експертному середовищі розповсюдженим стало поняття «карнавалізація політики», як означення практики опосередкованого використання розважальних телевізійних програм і шоу в здійсненні політики, зокрема маніпулятивного впливу під час передвиборчого процесу. Карнавал (за М. Бахтіним) – «це видовище без рампи й без поділу на виконавців і глядачів. У карнавалі всі активні учасники... Карнавал не спостерігають і, строго кажучи, навіть не розігрують, а живуть в ньому, живуть за його законами, поки ці закони діють» [11, с. 71]. Карнавал це – форма звільнення від усіляких догм і норм, колективне явище: «... під час карнавалу індивід відчуває себе невідривною частиною колективу, членом масового народного тіла». Світ карнавалу, зазначав М. Бахтін, не є еквівалентом просто «смішного», це якийсь світ «навпаки», вихід з повсякденної реальності [12].

Результати соціологічних опитувань Research & Branding Group (2017–2019) [13; 14] свідчать про те, що найпопулярнішим серед українців засобом масової інформації залишається телебачення (54%). На другому місці за популярністю – Інтернет (38%). При цьому, телебачення майже вдвічі, у порівнянні з Інтернетом, згадується респондентами як інформаційне джерело (для радіо і друкованих ЗМІ цей показник не перевищує 2%). Респонденти стверджують, що інформацію про політичні події вони отримують переважно зі загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет – 34% (зокрема за посередництва соціальних мереж), а також у спілкуванні з родичами та знайомими (див. табл. 1).

Таблиця 1

Джерела отримання політичної інформації та довіра до них українських громадян

Джерело політичної інформації	отримання політичної інформації, %	довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місьцеве ТБ	19	6
Місьцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги по роботі	13	3
Місьцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

Джерело: [13; 14]

Підтверджують такі висновки й результати інших соціологічних досліджень [10]. На пряме запитання «Які джерела були для Вас основними під час виборчої кампанії?», респонденти дали такі відповіді (див. табл. 2). При цьому, як свідчать результати опитування, серед телевізійних каналів, яким найбільше довіряли під час виборчої кампанії, респонденти вказали на канал «1+1» (41,6%), «Інтер» (32%), «Україна» (20%).

Таблиця 2

Які джерела були для Вас основними під час виборчої кампанії?
(%, респонденти могли вибрати кілька варіантів відповідей)

Телебачення	72,3
Інтернет-сайти	35,8
Соціальні мережі	26,5
Друзі, знайомі	19,2
Газети, журнали	10,0
Радіо	6,0
Особисті зустрічі з кандидатами	2,3
Інше	1,1

Джерело: [10].

Серед прихильників В. Зеленського телевізійних глядачів каналу «1+1» було (51,2%), а П. Порошенка – 37,1%. Водночас, прихильники П. Порошенка більше (у порівнянні з виборцями В. Зеленського) приділяли увагу телевізійним каналам «Прямий» і «5 канал» (відповідно 23,9% проти 2,2% та 26,9% проти 3,1%). Тобто, ми можемо зробити висновок про наявність пріоритету одних телевізійних джерел над іншими в залежності від електоральних уподобань виборців.

Результати дослідження, здійсненого Центром «Социс» [15], засвідчили безперечне лідерство серед усіх телевізійних каналів України каналу «1+1». Згідно з результатами дослідження, частка українців, які довіряють новинам на каналі «1+1», становить 45,2%, що значно перевищує показники інших телеканалів. Про високий рівень довіри свідчать і показники телеперегляду програм інформаційного блоку.

За результатами аналізу перших 10 тижнів 2019 р.² середньодобове охоплення аудиторії телеканалу «1+1» склало близько 12,5 млн. глядачів. Цей показник виявився найвищим серед усіх вітчизняних телеканалів. Найпопулярнішими програмами українського телебачення також виявилася продукція студії «1+1»: політичне шоу «Право на владу» (охоплення аудиторії у 2019 р. склало від 14,2% до 21,1%) та програма журналістських розслідувань «Гроші» (охоплення телеаудиторії – від 10,1% до 12,8%). Згідно з показниками телеперегляду, «Телевізійна студія новин» (ТСН) телеканалу «1+1» є найрейтинговішою програмою новин на українському телебаченні. Загальне охоплення всіх випусків ТСН за перші 10 тижнів минулого року перевищило 27 млн. глядачів – це понад 80% телевізійної аудиторії³.

Тобто, основним джерелом отримання інформації під час виборчої кампанії було телебачення (72,3%). Серед телевізійних каналів, яким виборці найбільше довіряли – канал «1+1» (41,6%), серед новинних програм лідером за переглядами є «ТСН» (80% аудиторії). Яким же був зміст телевізійних новин «ТСН»?

² Показники телеперегляду розраховані за період 01.01.2019–10.03.2019. Дані дослідження ТВ аудиторії належать ІТК; оператор панелі – Nielsen; моніторинг – Комунікаційний Альянс.

³ Загальнонаціональне соціологічне опитування проведено Центром соціальних та маркетингових досліджень «Социс» з 5 по 10 березня 2019 року. У ньому взяли участь 2 000 респондентів в усіх регіонах України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей).

Ми здійснили контент-аналіз вечірніх випусків цієї інформаційної програми протягом «передвиборчого» березня 2019 р. (з 28 лютого по 30 березня). Отримані результати наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Результати контент-аналізу телевізійних програм «ТСН»

Зміст сюжетів новинних повідомлень	Середня кількість сюжетів одного випуску	Тривалість (% до загальної тривалості програми)
Надзвичайні ситуації. Жертви ДТП. Вибухи. Загибелі. Аварійний стан та руйнування будівель. Пожежі. Затоплення. Жертви й постраждалі внаслідок природних катастроф. Хуліганство. Крадіжки. Кримінальні злочини. Самогубство. Жорстокість стосовно дітей. Булінг. Батьківська безвідповідальність. Смерть новонароджених. Прояви жорстокості стосовно тварин.	7,1	41,2
Соціальна несправедливість. Побутова невлаштованість. Проблеми з житлом. Складні умови життя, зокрема людей похилого віку. Бідність. Проблеми охорони здоров'я. Рівень цін на комунальні та інші послуги, харчові продукти та товари широкого вжитку. Проблеми з виплатою субсидій. Проблеми переселенців з ОРДЛО. Принизливе ставлення до людської гідності. Екологічні проблеми. Протестні акції в Україні.	3,2	15,8
Події в зоні ООС. Сюжети, присвячені полоненим морякам ВМФ України, анексії території АР Крим.	2,5	9,6
Спорт, інформація про події у світі моди, автомобілебудування тощо. Інформація розважального характеру (карнавали, фестивалі, святкування, цікаві факти про події у різних галузях життєдіяльності в Україні й за кордоном). Національні традиції.	2,4	9,6
Прояви корупції, зокрема у ВПК, на митниці. Рейдерські захоплення. Зловживання посадовцями своїм владним становищем. Бездушне ставлення держави до потреб людей.	1,8	8,3
Інформація про перебіг президентської виборчої кампанії. Інформація про окремих кандидатів. Передвиборчі рейтинги.	1,8	7,0
Інформація про благодійні та інші проекти телеканалу «1+1».	0,7	3,6
Події за кордоном.	1,2	2,8
Сюжети й інформація про життя «селебріті». Прогноз погоди. Інші сюжети.	1,4	2,1

Аналіз і розрахунки автора

Як свідчить аналіз, новини студії «1+1» були переважно негативного змісту. Понад 80% часу й дві третини сюжетів програми присвячено висвітленню надзвичайних ситуацій, пов'язаних із людськими жертвами, криміналом, стихійними та рукотворними лихами, життєвими негараздами, хворобами, корупцією, бойовими діями та людськими втратами. Навіть інформація про благодійні проекти «ТСН» емоційно важко сприймаються глядачами, оскільки в них йдеться переважно про хворих і знедолених, про необхідність збору коштів на лікування, допомогу дітям з обмеженими можливостями тощо.

У цьому контексті важливим, на нашу думку, є визначення ролі емоцій та їх характеру, породжених когнітивними процесами (оцінкою, атрибуцією) в сприйнятті інформації. Британський дослідник Е. Бойда, вказуючи на суб'єктивність цінності новин, доводить, що чим емоційнішою є телевізійна чи радіо новина, тим важливішою вона видається для реципієнта, тим більше впливає на життя, емоції й прибутки споживачів новин [16, с. 83]. На відміну від почуттів, емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо когось чи чогось, а щодо ситуації загалом. У зв'язку з цим емоції, на відміну від почуттів, не можуть бути амбівалентними.

Одна з найважливіших психологічних особливостей емоцій – здатність формуватися не лише стосовно наявних подій чи процесів, а й стосовно ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, є лише уявними чи очікуваними. Інша важлива особливість емоцій – їх здатність до узагальнення та особисто-спрямоване проєкціювання. Візуалізація ж змісту (за допомогою телебачення) посилює емоційний вплив на людину, опосередковуючи та корегуючи сприйняття нею реальності. Емоції є факторами, що визначають не лише психологічний стан людини, але й сприйняття картини світу загалом. Негативна інформація викликає негативні емоції – страх, тривогу, розпач, невдоволення, сум, жаль, розчарування, гнів, обурення, заздрість, ненависть, злість, розгубленість, сором, відразу тощо.

Страх – найсильніша людська емоція, оскільки в його основі – інстинкт самозбереження, й виникає як реакція на небезпеку, на загрозу реального або передбачуваного лиха. Як довів К. Ізард, страх мобілізує людину на реалізацію унікаючої поведінки [17, с. 54]. Після невдалих спроб впливу на негативні обставини середовища (їх уникнення або ж – неможливості такого впливу з об'єктивних причин) у людини виникає особливий стан «набутої безпорадності» [18]. Набута (придбана, або завчена безпорадність) – феномен, експериментальним шляхом доведений американським психологом М. Селігманом ще в 1967 р., передусім – свідчення заниженої самооцінки особистості. Явище синдрому набутої безпорадності формується в результаті нездатності впливати на події й контролювати їх, але які емоційно вразливі й сприймаються як особистісно спрямовані. Дослідники цього психологічного феномену відзначають, що поведінка людей під впливом факторів, які породжують цей синдром, характеризується пасивністю, відмовою від активних дій з подолання проблем, супроводжується втратою почуття свободи та контролю, невірою у можливість змін, у власні сили, пригніченістю, безпорадністю тощо. Ці стани є маркерами набутої безпорадності й переносяться на інші ситуації, тобто генералізуються [19] (Д. Хірто). З одного боку, це вироблення своєрідного «імунітету» щодо поганих новин, з другого – вироблення «імунітету» до правди про явища й процеси, які відбуваються в суспільстві, відчуження від них.

Прагнення людини до «гармонізації» розбалансованого емоційного стану, компенсації негативних емоцій емоціями позитивними є психологічно виправданим. На тлі життєвих негараздів і проблем (сприйняття яких посилене телевізійними новинами, сповненими інформацією про катастрофи, жертви, людські смерті тощо) «компенсатором» негативних емоцій є телевізійні програми розважального гумористичного характеру. Навіть наявні проблеми у різних сферах життєдіяльності, зокрема політичної, – позитивно маркуються й забарвлюються, а шляхом спрощення й емоційної піднесеності, – надають відчуття другорядності й легкості розв'язання, характеризується переважанням оптимістичного настрою та позитивних емоційних станів. Негативні емоції, як свідчать дослідження [20], звужують увагу, оскільки людина зосереджується на визначальних (базових) явищах і процесах. Позитивні ж емоції – посилюють увагу, оскільки зосереджують її на абстрактній інформації й загальних принципах. Негативні емоції активують процес систематичної обробки інформації, сигналізують про небезпеку, нестабільність оточення, спонукають до ретельного обмірковування рішення. Позитивні ж – активують процес евристичної обробки інформації, посилюють відчуття безпеки, захищеності в момент прийняття рішення. Крім того, «позитивні емоції підвищують ефективність роботи всіх психічних процесів людини.

Увага, сприйняття, пам'ять, мислення, мотивація, воля активізуються під впливом цих емоцій» [21].

У контексті нашого дослідження особливостей електорального вибору, доцільним є звернення до теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера [22]. Згідно з цією теорією, негативні емоції виникають тоді, коли є розбіжності між очікуваними й дійсними результатами діяльності (когнітивний дисонанс). Разом з тим, здійснення очікувань (когнітивний консонанс) призводить до позитивних емоцій. У цій теорії емоції розглядаються як основні мотиви відповідної поведінки людини, виникнення яких спричиняє дисонанс чи консонанс. Тобто йдеться про безсумнівну сув'язність когнітивної та емоційної сфери. Водночас, подолання когнітивного дисонансу електоратом, як засвідчили перебіг і результати виборчих кампаній 2019 р., відбулося не раціонально (через розуміння, виявлення причин і знаходження рішень, розв'язання проблем), а емоційно.

З урахуванням викладеного, поглянемо на результати аналізу телевізійного контенту студії «1+1» (упродовж дня – з 12:00 до 00:00 год.) протягом двох тижнів, що передували дню виборів президента України 31 березня 2019 р. (табл. 4).

Таблиця 4

Результати аналізу телевізійного контенту програм студії «1+1» (15.03.2019 – 30.03.2019)

Дата, день тижня	Трансляція телевізійного продукту студії «Квартал–95» (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)	Трансляція телевізійних програм за участю кандидата в президенти України В. Зеленського (% до програм, що транслювалися протягом 12:00 – 00:00 год.)
15.03.2019, п'ятниця	29,1	19,1
16.03.2019, субота	45,7	44,0
17.03.2019, неділя	22,4	22,4
18.03.2019, понеділок	19,1	19,1
19.03.2019, вівторок	16,6	16,6
20.03.2019, середа	16,6	16,6
21.03.2019, четвер	14,9	14,5
22.03.2019, п'ятниця	29,7	20,8
23.03.2019, субота	42,9	41,5
24.03.2019, неділя	62,3	62,3
25.03.2019, понеділок	16,6	16,6
26.03.2019, вівторок	16,6	16,6
27.03.2019, середа	16,6	16,6
28.03.2019, четвер	9,7	9,7
29.03.2019, п'ятниця	72,6	71,2
30.03.2019, субота. «День тиші»	42,2	41,5

Аналіз і розрахунки автора

При цьому, зауважимо, в будні дні (понеділок – п'ятниця) телевізійний продукт студії «Квартал–95» транслювався в т.зв. «прайм-тайм» (період часу, коли передачі дивиться максимальне число глядачів), а у вихідні дні (субота та неділя), коли більшість глядачів не обмежені часом для перегляду телевізійних програм, – упродовж всього дня. Тобто, можемо констатувати, що опосередкований (а впродовж часу, що безпосередньо передував виборам – інтенсивний опосередкований вплив) на виборців здійснювався за посередництва передусім телеканалу «1+1» (очевидно, цей вплив був суттєвим, з огляду на популярність каналу).

Привертає до себе увагу й зміст контенту цього телеканалу в переддень виборів, у т.зв. «день тиші» – понад 70% часу з 12:00 до 00:00 год. студією «1+1» транслювалися розважальні програми за участю одного з кандидатів у президенти України. Протягом «дня

тиші» телевізійні програми за участю В. Зеленського склали понад 40% часу, а завершилася телепрограма «дня тиші» документальним фільмом, знятим телеканалом ВВС «Рейган», де сорокового президента США Рональда Рейгана українською мовою озвучив кандидат у президенти В. Зеленський [23]. «Актор, який став президентом. Президент, який поклав кінець холодній війні» – так було анонсовано трансляцію цього фільму студією «1+1» [24].

Попри постійне зростання кількості користувачів мережі Інтернет і популярності соціальних мереж, їх вплив на електоральний вибір не став вирішальним. Загалом Інтернетом в Україні користуються 68,2% громадян, не користуються 31,8% [10]. Ці показники значною мірою залежать від віку: серед молоді до 30 років користуються Інтернетом 94%, у віковій групі 30–44 роки – 90%, у віковій групі 45–59 років – 69%, у віці 60 років і старше – 30%. Майже 40% опитаних (37,5%) не користуються соціальними мережами. Найпопулярнішою серед виборців, за результатами опитування, виявилася мережа «Facebook». Передвиборча інформація цієї соціальної мережі для користувачів була найвагомішою. Разом з тим, основними джерелами отримання інформації під час виборчих кампаній ні Інтернет, ні соціальні мережі поки що не стали. Суттєві відмінності виявлені й у рівні довіри до публікацій на Інтернет-сайтах прихильників різних політичних сил (від 46,6% – партії «Європейська солідарність» до 18,3% «Опозиційної платформи – За життя»), а також прихильників партій серед користувачів соціальних мереж (від 28,7% у партії «Слуга народу» до 5,1% – у «Батьківщини» [10].

Очевидно, що вплив архаїко-міфологічного образу «героя» (який прийде й здолає усіх «ворогів», розв'яже наявні проблеми) притаманний українському електорату. З кожною виборчою кампанією пов'язувалися сподівання на «врешті» правильність вибору, «магічну» природу позитивних змін. Особливістю сучасних політичних процесів є, з одного боку, тенденція до посилення ірраціонального знання, спрощення складного світу політики внаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформації політичних інститутів, віртуалізації політичних процесів, маніпулювання суспільною свідомістю), а з другого – потреба в розробленні проекту майбутнього, формуванні нових суспільних смислів і політичних орієнтирів, цілісної й несуперечливої світоглядної концепції, покладеної в основу політичної поведінки індивідів і груп, що посилює їхню раціональність.

Уявлення людей про політику постійно змінюються, політичний світ урізноманітнюється та ускладнюється поведінковими, мотиваційними, технологічними особливостями. Медіапсихологічний вплив на масову свідомість, зокрема на електоральний вибір стає не лише важливим інструментом політичних технологій, своєрідною формою конструювання політичної реальності, але й предметом дослідження політики, свідомості людей, їх політичної культури, поведінки лідерів й еліт. Саме тому актуальними й перспективними видаються теоретичні обґрунтування й практична реалізація заходів, спрямованих на врівноваження сфер раціоналізації та міфологізації політичної свідомості й буття з метою підвищення рівня політичної культури, утвердження нової системи політичних цінностей [25].

До підсумкових результатів дослідження особливостей медіапсихологічного впливу на електоральний вибір можна віднести такі висновки та рекомендації.

1. Вільні, на основі загального, рівного та прямого виборчого права вибори є однією з основних ознак демократичних трансформацій. Проте досвід виборчих кампаній в Україні свідчить, що свій електоральний вибір громадяни здійснюють здебільшого за умов маніпулятивного впливу, обмеженої, а часто – неперевіреної інформації, яка не дає можливості усвідомлення суспільно-політичних процесів у їх цілісності, зробити компетентний і ефективний політичний вибір. Цим зумовлюється необхідність внесення змін до Законів України «Про вибори народних депутатів», «Про вибори Президента України» у частині конкретизації норм інформаційного забезпечення й супроводу передвиборчих кампаній, заходів, спрямованих на унормування діяльності ЗМІ, забезпечення їх об'єктивності й унеможливлення неправомірних дій.

Попри активне використання політичними партіями та кандидатами мережі Інтернет та соціальних мереж як інструменту для поширення агітаційних матеріалів, законодавство про вибори народних депутатів не виокремлює рекламу в Інтернеті як окрему форму передвиборної агітації. Верховній Раді України варто розглянути можливість внесення змін до Закону «Про вибори народних депутатів України» в частині унормування використання Інтернету як засобу масової інформації та агітації.

2. За сучасних умов посилюється вплив на масову свідомість ЗМІ, що не лише визначає їх місце і роль у формуванні цінностей, світогляду громадян, але й потребує підвищення відповідальності за якість інформаційного контенту. Центральним органам виконавчої влади спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань свободи слова варто розробити і впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом цього моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, прояви агресивності, загострення політичного протистояння, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі, запобігання розповсюдження неправдивої інформації.

3. Міністерству освіти і науки України (зі залученням інших центральних органів виконавчої влади), спільно з Комітетом з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Національною академією наук України, громадськими об'єднаннями варто ініціювати розроблення цілісної програми (зорієнтованої на освоєння й удосконалення знань про політику впродовж усього життя) з розвитку політичної освіти як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України.

Використана література:

1. За півроку до виборів: рейтинги кандидатів і партій, мотивації вибору, очікування громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/za-pivroku-do-vivoriv-reytingi-kandidativ-i-partiy-motivatsii-viboru-ochikuvannya-gromadyan>

2. Ірина Бекешкіна про останні рейтинги 2018 року, Тимошенко, Порошенка, Зеленського та початок виборів. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TQyRdehQ9jU>

3. Підсумки-2018: громадська думка // Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова (19-25 грудня 2018 р.). URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>

4. П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

5. Сенсуалізм. Релігія і релігієзнавство. URL: <https://tureligious.com.ua/sensualizm/>

6. Пиаже Ж. Теория Пиаже. Разд. III: Теория стадий. История зарубежной психологии. 30-е – 60-е годы XX века. / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 232–292.

7. Данилова Н. Н. Психофизиология: Учебник для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2012. 373 с.

8. Панфилова Ю. Страх, гнев, печаль и радость. Москва: Издательские решения, 2016. 140 с.

9. Тетиор А. Эмоциональная сфера человека: преобладание негативных эмоций. Евразийский Союз Ученых. 2015. № 2 (11). С. 78–81.

10. Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 року.

11. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание 4-е. Москва: Советская Россия. 1979. 320 с.

12. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. URL: http://www.bim-bad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf

13. Источники информации в жизни украинцев. Research & Branding Group. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>
14. СМИ в Украине: наиболее используемые источники информации. URL: <http://rb.com.ua/blog/smi-v-ukraine-naibolee-ispolzuyemye-istochniki-informacii/>
15. Українці найбільше довіряють новинам на каналі «1+1». Результати соціальних досліджень. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-naybilshe-doviryayut-novinam-na-kanali-1-1-rezultati-socialnih-doslidzhen-1312140.html>.
16. Бойд Е. Ефірна журналістика: технології виробництва ефірних новин / пер. з англ. О. О. Колот. Київ: Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. 2007. 429 с.
17. Изард К. Страх и тревога. Психология эмоций. Санкт-Петербург: Питер. 2007. (Мастера психологии). 464 с.
18. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / Перев. с англ. / . Москва: Издательство «София». 2006. 368 с.
19. Волкова О. В. Степень разработанности и история проблемы выученной беспомощности. Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн. 2013. № 1 (1). URL: <http://medpsy.ru/climp>
20. Kolenda N. Emotional Marketing. URL: <https://www.nickkolenda.com/emotional-marketing/>
21. Крюкова Е.А. Управление эмоциями как фактор эффективного менеджмента. 2015. DOI: 10.18334/rp.16.12.412
22. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Москва: Изд-во «Эксмо». 2018. 256 с.
23. Документальний фільм «Рейган», який озвучив Зеленський, покажуть за день до виборів. URL: <https://inforesist.org/ua/dokumentalniy-film-rejgan-yakij-ozvuchiv-zelenskij-rokazhut-za-den-do-vivoriv/>
24. Документальний фільм ВВС Рейган. Дивись на 1+1. URL: <https://1plus1.ua/rejgan/video/dokumentalniy-film-bbc-rejgan-divis-na-1-1>
25. Шайгородський Ю. Ж. Суспільна мораль як система цінностей. Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі [Уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан]. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2007. С. 5–20.

Shayhorodsky Yu. Mediapsychological Factors of Electoral Choice–2019

The article is devoted to the study of the influence of mediapsychological factors on the electoral choice of citizens, the formation of their political behavior. The analysis of the progress of the 2019 presidential and parliamentary election campaigns in Ukraine, the social and psychological components of this process were identified: a) social protest as a non-violent form of reaction to the social situation; b) emotional and sensory factor as an indicator of citizens' attitude to the situation and events, expected or imagined situation. The role in the electoral choice of the emotionally-sensual form of cognition is highlighted. The concept of "carnivalisation of politics" as a definition of the practice of indirect use of entertaining television programs and shows in the implementation of politics, in particular manipulative influence during the election process, is disclosed. The main sources for obtaining voters' information about political events were identified, the television content of the most popular television programs and the content of television news were analyzed. Emphasis is placed on the role in the perception of information emotions and their nature, as well as increasing the tendency to develop acquired syndrome. In the context of L. Festinger's theory of cognitive dissonance, the connection between the cognitive and emotional spheres is revealed. Emotions are seen as motives of appropriate behavior, the emergence of which leads to cognitive dissonance or cognitive consonance and indirectly, during election campaigns, affect the electoral choices of citizens. It is argued that one of the features of modern political processes is, on the one hand, the tendency to increase irrational knowledge, and on the other - the need to develop a project of the future, the formation of new social meanings and political orientations, a holistic and consistent ideological concept, based on the conduct of behavior voters, which enhances their rationality. Possible directions and ways of counteracting manipulative

influence on voters' consciousness, improvement of the political education system and raising the level of political culture of citizens are outlined.

Keywords: media psychology, electoral behavior, political culture, political education, electoral technologies.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.06>

УДК 321.011.5

Гапоненко В. А.

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті досліджується інститут політичного лідерства в умовах сучасної демократії та низька якість політичного лідерства перехідних країн як перешкода демократизації політичної системи, роль політичного лідера в процесі інституційних перетворень. Конкретизовано поняття «демократичне лідерство» завдяки широкому підходу до його розуміння не лише як стилю керівництва, але й здатності ефективно виконувати свої функції та реалізувати цінності й принципи демократії. Виявлено інституційні, медійні та міжнародні обмеження, а також умови функціонування інституту політичного лідерства у сучасних демократіях, зокрема нетривалість виконання владних обов'язків, орієнтація на перемогу в ході наступних виборів, заміна якісного критерію добору еліти кількісним, засилля популізму, уніфікацію критеріїв лідерства внаслідок глобалізаційних процесів. Розкрито наслідки таких тенденцій функціонування інституту політичного лідерства як порушення принципу професійності лідера, неупередженості посадової особи, занепад авторитету влади, делегітимація органів влади. Обґрунтовано з метою нейтралізації побічних ефектів демократичного лідерства доцільність сприяння інституціоналізації лідерства, завдяки чому формуються сталі процедури та норми набуття лідерського статусу, формалізуються методи управлінської діяльності, зберігається паритет між виборною та професійною політичною елітою. Виокремлено позитивні сторони демократії, що дають змогу конструктивно впливати на функціонування інституту політичного лідерства, а саме – здатність демократичних політичних інститутів до саморегуляції, конкуренція еліт, їх раціонально-легальна легітимність, здатність організувати злагоджену роботу лідерської команди та послідовників, вплив на державне управління неполітичних лідерів.

Ключові слова: політичний інститут, політичне лідерство, делегітимація, демократизація політичної системи.

Наявність загальнонаціонального лідера як передумова прогресивного поступу певного суспільства є давно доведеним фактом. Адже маса не може ефективно діяти без провідника та натхненника. Особливо це твердження *актуальне* та правомірне для перехідних суспільств, де відбувається переоцінка цінностей, переважання ірраціональних компонентів у масовій свідомості.

Проблематика політичного лідерства є однією з найпопулярніших у політичній науці протягом усіх років державної незалежності. Сучасну та пострадянську специфіку політичного лідерства вивчали, зокрема, В. Бабаєв та В. Корженко [1], Г. Ємельянова [2], В. Литвин [3], А. Пахарев [4] та ін. Однак реалії сьогодення змушують поглянути на проблему політичного лідерства в умовах демократії з іншого боку, коли внаслідок зростання ролі виборчих процедур, засобів масової комунікації, глобалізаційних процесів зникають з політичної арени великі особистості, поступаючись посередностям, безвідповідальним популістам.

Актуальною є ця проблематика не лише для трансформаційних політичних систем,

але і для розвинених демократій. Дедалі частіше лунає теза про те, що епоха великих лідерів закінчилась, а на зміну яскравим харизматикам прийшли посередності, політики, які здебільшого займаються задоволенням особистих потреб і виборчою боротьбою.

Тому *метою статті* є аналіз ролі інституту політичного лідерства в умовах демократизації політичної системи.

Визначення поняття «демократичного лідерства» має дискусійний характер. Як стверджує А. Мішин, в англomовному дискурсі термін «демократичне лідерство» (*democratic leadership*) означає все ж більше «демократичне керівництво» у контексті демократичного стилю публічного управління [5, с. 105]. Проте, автор пропонує розуміти демократичне лідерство дещо ширше, а саме – як здатність ефективно здійснювати управління в умовах демократії, яка передбачає володіння лідером комплексом специфічних рис і цінностей, використання демократичних методів керівництва, що базуються на прямій демократії, виборності влади, колегіальності прийняття рішень, звітності посадових осіб. До рис демократичного лідерства можна віднести відкритість, періодичну оновлюваність еліти, наявність і впливовість опозиційних лідерів.

Також демократичний характер інституту лідерства проявляється в особистих якостях лідерів. Важливо, щоб вони займали привілейоване становище не завдяки формальним вимогам і документальному їх затвердженню на високій посаді, а внаслідок наявності в них видатних здібностей і вмінь, що об'єктивно ставить цих людей на вищий шабель щодо більшості.

В умовах політичної трансформації демократичне лідерство набуває особливого значення. Насамперед, політичні лідери є носіями певних цінностей, що мають з часом поширитись на все суспільство. Згода ж еліти щодо основних норм соціальної системи є запорукою стабільності системи та швидких інституційних змін. Хоча еліти постійно конкурують між собою за першість, але ця конкуренція відбувається щодо дуже вузького кола питань, а загалом усі представники еліти єдині щодо засадничих принципів суспільного життя. Таким чином, зміни в державній політиці будуть відбуватися скоріше зсередини. Корінні ж зміни можуть відбуватися тільки, коли системі щось загрожує, тоді еліти вдаються до реформ, щоб зберегти своє панівне становище. У транзитологічній парадигмі [6] така стратегія трансформаційних перетворень отримала назву «реформи згори» та довела на практиці свою ефективність у вигляді «оксамитових революцій».

Також наявність ефективного лідера забезпечує стабілізацію влади. Наприклад, особистісний характер президентського правління значно скорочує кількість політичних акторів, а, отже, й кількість суперечливих інтересів, попереджує можливі в парламентських республіках зміщення прем'єр-міністра з посади, зміну складу уряду, інші радикальні зміни протягом строку виконання повноважень. Персоналізоване президентське правління полягає у високому рівні особистої відповідальності, що робить президента не фактичним, а формальним лідером, уособленням впроваджуваних реформ, символом єдності нації.

Сильна президентська влада особливо доцільна в умовах трансформації політичного режиму, нормативної інфляції, кризового стану політичної системи, багатонаціонального складу населення і великого розміру території держави, коли існує потреба у прийнятті швидких політичних рішень.

Однак, у сучасному демократичному суспільстві політичні лідери значно обмежені у своїх діях. Умовно можна виділити три групи обмежень політичного лідерства.

По-перше, це інституційні обмеження, що включають підзаконний характер політичного лідерства, систему стримувань і противаг, обмежений термін каденції, підзвітність перед народом.

Дійсно, в умовах демократії лідери зіткнулися з численними обмеженнями. Насамперед, йдеться про нетривалий термін каденції політичного лідера, що спонукає їх розв'язувати лише ті проблеми, що можуть дати результат у найближчій перспективі, підіймаючи передвиборчий рейтинг. При цьому часто лідери не дбають про віддалені наслідки своєї діяльності, уникають непопулярних рішень. Водночас, стратегія політичного

розвитку загалом і проведення демократичних реформ зокрема, вимагає розробки довготривалих програм розвитку, послідовності та системності впровадження змін.

Також в умовах демократії порушується паритет між виборністю та професійністю, неупередженістю посадової особи. Спадковість політичного розвитку, політичну стабільність забезпечують саме ті представники управлінської еліти, що виконують свої обов'язки на постійній основі, не залежать від каденції членів парламенту чи уряду. Однак, нові політичні лідери часто не забезпечують раціональної кадрової політики, керуючись у відборі на ключові посади рівнем лояльності до власних політичних уподобань, партійною приналежністю, коаліційними зобов'язаннями тощо.

Дослідники В. Паламарчук, О. Литвиненко, С. Янішевський констатують, що у сучасній Європі харизматичні політики з'являються лише на крайніх полюсах політичного ідеологічного спектру, що становить суттєву загрозу. Помітною вони вважають тенденцію «ритуалізації виборів, перетворення їх на своєрідне масштабне політичне шоу», а також прийняття «не принципових, а паліативних політичних рішень, що лише консервують існуючі протиріччя» [7, с. 29].

По-друге, специфіку політичного лідерства зумовлюють особливості інформаційного суспільства. Політичні лідери мають підтримувати власний імідж через взаємодію зі ЗМІ та з огляду на реакцію громадської думки. Це зумовлює поширення популістської риторики, ірраціональних аспектів передвиборчої агітації. Як наслідок, до складу правлячої еліти потрапляють не найкращі представники суспільства, а той хто зміг сподобатись публіці, що врешті дискредитує інститут виборів і провокує відчуження громадян від політичної участі.

Також невинний потік інформації об'єктивно зумовлює необхідність у посередниках у процесі комунікації між політичними лідерами й громадськістю. Самі ж політики виглядають як некомпетентні, залежні від політтехнологів, членів лідерської команди, оскільки не можуть врахувати всі детермінанти політичних процесів.

Тобто, стиль лідерства за демократії, за влучним висловом американського дослідника Б. Майрофа, констатує появу «політиків-самозванців», яких цілком слушно називати економічним терміном «підприємці» [8, с. 417].

По-третє, глобалізаційні чинники зумовлюють стандартизацію критеріїв політичного лідерства. Політичні лідери змушені орієнтуватись на думку світової громадськості, діяти в межах міжнародних норм політичної діяльності, що досліджується зокрема у публікації А. Слинька [9]. Процеси ж деєтизації та децентралізації владних повноважень підвищують роль опозиційних лідерів, громадських активістів, що дедалі частіше стають джерелом оновлення політичної еліти. Відтак, стверджує В. Литвин, «відбулося посилення суспільних рухів і неурядових організацій, довіра до яких зростає пропорційно втраті підтримки політичних партій. Молоді та вмотивовані активісти саме через ці структури дедалі частіше формують нову когорту лідерів» [3, с.6].

Сучасні українські лідери цілком вписуються у загальносвітові тенденції розвитку демократичного лідерства. Зокрема визначальними якостями кандидата на пост нині діючого глави держави вважали його популярність, успішність шоу-бізнес менеджменту. Натомість, не відіграли суттєвого значення відсутність чіткої політичної програми та політичного досвіду, вагомих результатів діяльності у політичній сфері.

Однак українські громадяни отримали інститут політичного лідерства, що володіє специфічними рисами трансформаційного суспільства. Зокрема, непрофесіоналізм політичних лідерів у зв'язку з відсутністю досвіду самостійної державної діяльності. Адже в радянські часи управління здійснювалось лише у формі виконання директив «згори», а не пошуку оптимального політичного рішення, що задовольнить всі сторони політичного процесу. Цим пояснюється невміння вести переговори, доводити свою точку зору і, найголовніше, нести відповідальність за власні дії.

Політичні лідери не стали виразниками національної ідеї. Навпаки, демократичні гасла використовуються для міжпартійної боротьби, свідомо розпалюється ворожнеча між

різними соціальними групами. Бракує відкритих, чітких і зрозумілих механізмів взаємодії всередині еліти, політичних лідерів і громадян. Часто надмірне захоплення зарубіжними стандартами та моделями державного устрою перешкоджає врахуванню національної специфіки інституційного реформування, а прагнення реалізувати вимоги міжнародних організацій посилює суперечності навздогінної модернізації.

Однією з визначальних рис політичного лідерства в Україні є низький рівень підтримки з боку громадської думки. В умовах незалежності найбільше надій громадяни покладають саме на інститут президентства, оскільки він персоніфікувався з конкретними особистостями. Схильність до державного патерналізму відобразила в тому, що більшість громадян бачила в особі Президента загальнонаціонального лідера, здатного успішно вирішити соціальні суперечності. Політична ж практика спростувала ці надії, посилюючи синдром зневіри. Як доводять статистичні дані, всі президенти України, які на початку своєї каденції користувались достатньо високою народною підтримкою, закінчували термін правління проте із надзвичайно низькими показниками [10].

Також важливо звернути увагу на відчуженість правлячих груп від широких верств населення, його зосередження на боротьбі за владу та реалізації вузькогрупових і особистих інтересів. Попри формально насичену комунікацію між політичними лідерами та громадянами, у процесі комунікації представників влади та мас використовується нераціональна аргументація, зокрема, акцентується увага на особистісних якостях нових облич, розроблених політтехнологами, використовуються «фейкові» новини та соціологічні шоу, нав'язуються стереотипи, навішуються ярлики, використовується залякування [11].

Проте, чи свідчить вище викладене про те, що низька якість лідерства є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства? На наше переконання, така позиція може призвести до повної делегітимації влади, перемоги на виборах представників крайніх ідеологій, встановлення нових форм авторитаризму.

Для нейтралізації побічних ефектів демократичного лідерства вважаємо доцільним сприяти інституціоналізації лідерства, завдяки чому формуються сталі процедури та норми набуття лідерського статусу, формалізуються методи управлінської діяльності, зберігається паритет між виборною та професійною політичною елітою. Необхідною передумовою підвищення якості політичного лідерства є формування інституту громадянства, що передбачає високий рівень політичної культури та політичної участі, формування певних суспільних норм сприйняття та оцінки політичного лідерства, відкритість та легкість обігу політичної інформації, поширення різних форм самоврядування. Це відтак забезпечить кадровий резерв політичних лідерів, підготує альтернативу радянській номенклатурі та «улюбленцям публіки».

Досвід розвинених демократичних держав свідчить і про ефективність таких заходів підвищення ефективності політичного лідерства як активне залучення представників громадського сектору та громадської думки. Це зумовлює доцільність правової регламентації певних усталених неформальних відносин (прийняття законів «Про лобізм», «Про опозицію»), налагодження ефективних комунікативних зв'язків між елітою та масами, проведення роз'яснювальних заходів щодо особливостей державної політики з метою підвищення політичної культури громадян, чиновників, політичної еліти, посилення легітимності влади.

Отже, в умовах стабільної демократії неможливо уникнути політиканства та непрофесійності, однак можна використати позитивні сторони демократії, а саме – здатність демократичних політичних інститутів до саморегуляції. Для мінімізації деструктивного впливу неякісного лідерства в умовах демократії існує конкуренція еліт, їх раціонально-легальна легітимність, здатність організувати злагоджену роботу лідерської команди та послідовників.

Тому варто наголосити на ролі інституту політичного лідерства в умовах демократизації політичної системи як носія демократичних цінностей, взірця та координатора політичних перетворень і потребі його трансформації з метою позбавлення

непрофесійності, авторитарного стилю поведінки, засилля популізму, підвищення легітимності лідерства загалом. З цією метою доцільним видається стимулювання розвитку громадянського суспільства та вироблення сталих норм взаємодії як всередині політичної еліти, так і між владою та масами. Безумовно, на згаданому колі питань проблематика не вичерпується та може продовжитися у подальших дослідженнях, зокрема порівняльному аналізі інституту політичного лідерства в регіональному розрізі, його особливостях на прикладі конкретних постатей тощо.

Використана література:

1. Бабаєв В., Корженко В. Еліта, лідерство та меритократія: запрошення до дискурсу // Лідер. Еліта. Суспільство. 2018. №1. С. 31-45.
2. Ємельянова Г. І. Функціональне призначення політичного лідера // Політичне життя. 2018. №2. С.30-35.
3. Литвин В. Політичне лідерство: теорії і реалії сучасного світу // Наукові записки 2017. № 5-6 (91-92). С. 4-55.
4. Пахарев А. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів // Політичний менеджмент. 2011. N 5. С. 68 – 75.
5. Мішин А. Демократичне лідерство як ресурс модернізації держави // Політичний менеджмент. 2013. №1-2. С. 102-109.
6. Вятр Е. Восточная Европа: судьбы демократии. // Социс. 1992. №1. С. 8-18.
7. Паламарчук В.М. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія / Паламарчук В.М., Литвиненко О.В., Янішевський С.О. К.: НІСД, 2003. 120с.
8. Майроф Б. Лики демократии: Амер. лидеры: герои, аристократы, диссиденты, демократы; [ред. М.Г.Чегогидзе; пер. А.Ю.Горохов и др.]. М. : Весь мир, 2000. 480 с.
9. Слинько А. А. Политическое лидерство в эпоху перелома трендов мирового развития: популизм в неоплебисцитарной системе власти // Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. 2017. № 2. С. 34-46.
10. Рейтинги довіри до президентів України // Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtynyhy-doviry-prezydentiv-ukrayiny>
11. Іванова Н.Ю. Політичний популізм в умовах незавершеної трансформації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 26: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 42-47.

Haponenko V. The Institute of Political Leadership as Condition of Ukrainian Political System's Democratization

The article examines the institution of political leadership in modern democracy and the low quality of political leadership in transition countries as an obstacle to the democratization of the political system, the role of the political leader in the process of institutional transformation. The concept of "democratic leadership" is specified because of its broad approach to understanding it not only as a style of leadership, but also the ability to effectively perform its functions and realize the values and principles of democracy. Institutional, media and international constraints and conditions of functioning of the Institute of Political Leadership in modern democracies have been identified, including the short duration of power, orientation to victory in the next elections, the replacement of qualitative elite selection criteria with quantitative ones, the rise of populism, the unification of leadership criteria as a result of globalization processes. The consequences of such tendencies of functioning of the political leadership institute as violation of the principle of professionalism of the leader, impartiality of the official, decline of authority of the authorities, delegitimization of the authorities are revealed. The expediency of promoting the institutionalization of leadership is substantiated in order to neutralize the side effects of democratic leadership, whereby stable procedures and norms of leadership status are formulated, methods of management are formalized, parity is maintained between the elective and professional

political elite. The positive aspects of democracy are identified, which allow to constructively influence the functioning of the political leadership institute, namely – the ability of democratic political institutions to self-regulate, competition of elites, their rationally-legitimate legitimacy, ability to organize the coordinated work of the leadership team, and influence on the government of non-political leaders.

Keywords: political institute, political leadership, delegitimation, democratization of political system.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.07>

УДК 327.83

Дмитренко О. А.

ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ: ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються існуючі практики фінансування неурядових організацій (НУО) України як основного індикатора інституційної спроможності неурядового сектору, їх взаємовідносин із державою. За результатами дослідження зафіксована поліваріативність забезпечення фінансової стійкості організації громадянського суспільства та встановлено модель ефективної фінансової взаємодії держави та неурядового сектору. У статті обсяги фінансування неурядового сектору розглядаються у розрізі джерел фінансування, що дає змогу розширити категорію «надходження від благодійництва», яка використовується організаціями громадянського суспільства для звітності до органів державної статистики. Такий розподіл формує цілісну картину процесу фінансування неурядового сектору та дає основу для формування висновків щодо фінансової спроможності НУО та перспектив її зростання. Разом з тим у матеріалі наведена статистика залучення фінансування за різними процедурами та отримувачами, що дає змогу спростувати твердження про те, що неурядовий сектор є найбільшим грантоотримувачем. Для 75% коштів, які надходять у якості міжнародної технічної допомоги до України, реципієнтами є організації державної та комунальної власності. Увагу сфокусовано на дослідження безповоротної фінансової допомоги як найбільшого джерела фінансування для неурядових організацій. Водночас НУО доступний також механізм поворотної фінансової допомоги, зокрема кредити та позики. Це питання у контексті фінансового аспекту інституційної спроможності є все ж не настільки вагомим, через рідкість його використання та малі обсяги.

Ключові слова: інституційна спроможність, неурядовий сектор, бюджетні кошти, грант, фінансове партнерство, громадянське суспільство, міжнародна технічна допомога, гуманітарна допомога.

Фінансова забезпеченість НУО складає фундамент інституційної спроможності кожної окремої організації та сектору загалом. Разом з тим, важливими є джерела й об'єми залученого фінансування, оскільки цей аспект й досі є одним із найбільш маніпулятивних у питанні ефективності роботи організацій громадянського суспільства. З одного боку, неурядовий сектор є партнером держави, яка може делегувати НУО окремі завдання у сфері розвитку освіти, культури, охорони здоров'я тощо й відповідно надати для цього бюджетне фінансування. З іншого боку, неурядовий сектор є гарантом розвитку громадянського суспільства в країні, однією з функцій якого є громадський контроль за діяльністю органів влади. У такому випадку ця діяльність має підтримуватись не бюджетним коштом, аби уникнути упередженості. Аналогічна ситуація виникає й у питанні залучення коштів від іноземних партнерів. Таким чином необхідне постійне балансування між збереженням

фінансової незалежності та збереженням фінансової спроможності, а сама проблема потребує постійного експертного моніторингу та *актуальних* політологічних досліджень.

Питання фінансового забезпечення діяльності неурядових організацій розглядають здебільшого у розрізі джерел та способів надходження ресурсів. Серед вітчизняних вчених фінансування НУО в різних аспектах досліджували Л. Паливода, Т. Семигіна, Ю. Горемикіна, С. Зелінський, І. Ткачук, Н. Швець та ін. Теоретичні основи дослідження інституційної спроможності неурядового сектору загалом, закладені у працях Г. Зеленько, В. Зимогляда, К. Петренко, О. Корнієвського, А. Колодій та ін.

Відтак *метою* цієї статті є аналіз можливих механізмів фінансування діяльності організацій громадянського суспільства (ОГС) за рахунок різних джерел та існуючих практик їх використання. Емпіричну основу дослідження становлять статистичні дані Державної служби статистики щодо моніторингу діяльності громадських організацій (ГО) в Україні; дані реєстру Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства (МРЕТСГ) щодо проектів міжнародної технічної допомоги; дані реєстру, а також наказів про розподіл гуманітарної допомоги Міністерства соціальної політики, нормативно-правові акти, що визначають порядок застосування механізмів фінансування НУО в Україні. Основний масив аналітики зосереджений на розгляді фінансування НУО у розрізі джерел та механізмів залучення коштів, проте досі відкритим залишаються питання комплексного аналізу фінансової стійкості сектору та, як наслідок, його неупередженої діяльності.

Разом із підвищенням рівня громадської активності за останні 10 років змінились також і підходи до залучення фінансування для забезпечення діяльності НУО. Сьогодні законодавство України практично не обмежує неурядові організації на шляху залучення коштів для провадження громадської діяльності. Безпосередньо законом України «Про громадські організації» передбачене право НУО на фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів [1]. Разом з тим, органи державної влади, які є розпорядниками бюджетних коштів не мають зобов'язання у фінансовій підтримці НУО, попри задекларовані наміри сприяння розвитку громадянського суспільства та організацій громадянського суспільства. Відтак, залучення коштів із місцевих або державного бюджетів на вирішення тих чи інших суспільно важливих питань, що разом з іншим мають відповідати цілям діяльності ОГС, зафіксованими у їх статутах, організації мають опікуватися самостійно. На практиці, залучення бюджетного фінансування неурядовими організаціями можливе двома шляхами:

1. Прямим:

- стати одним із виконавців/співвиконавців регіональної або національної галузевої програми. Відповідно витрати на інтервенції, заплановані до реалізації НУО, від початку будуть закладені у відповідному паспорті бюджетної програми, розробленому на виконання стратегічної програми. Для цього виду залучення фінансування необхідні налагоджені тісні партнерські взаємовідносини між органом влади, відповідальним за реалізацію програми, та неурядовою організацією;

- стати переможцем конкурсу, який оголошується органом влади в рамках його діяльності та фінансування. Така можливість передбачена окремою Постановою Кабінету міністрів України [2]. Таким чином організація отримує фінансування за механізмом, схожим на процедуру отримання грантів від міжнародних організацій, проте кошти, які надходять на виконання проекту, є бюджетними. У цьому разі партнерські зв'язки між органом влади та організацією не є визначальними у питанні залучення фінансування, оскільки конкурси є відкритими для організацій, незалежно від їх форми власності, а відбір відбувається за попередньо встановленими критеріями.

2. Опосередкованим – стати залученим надавачем послуг на підставі укладеного контракту між органом влади та організацією. Найпоширенішим інструментом для такої співпраці сьогодні є електронна система публічних закупівель, яку згідно законодавства зобов'язані використовувати всі державні та комунальні структури у випадку закупівель товарів, робіт та послуг, вартість який перевищує межі, встановлені Законом України «Про

публічні закупівлі» [3]. У цьому випадку міжособистісні відносини органу влади та НУО переважно не є визначальним фактором для надання останнім фінансування на виконання тих чи інших активностей, оскільки вибір надавачів послуг проводиться у конкурентному середовищі за завчасно встановленими критеріями. Разом з тим, існує кілька категорій закупівель, під час проведення яких Замовники можуть обирати надавачів послуг на власний розсуд. У таких випадках ключовим фактором буде саме партнерство між НУО та державною/комунальною структурою.

Не дивлячись на такий широкий спектр можливостей впровадження ініціатив громадянського суспільства за рахунок бюджетних коштів, частка бюджетного фінансування в загальній структурі грошових надходжень до НУО протягом останніх 5 років не перевищувала 7,6% (з урахуванням коштів із державного та місцевого бюджетів). Проте цей розрахунок стосується лише прямого виду фінансування. Це пов'язано з особливостями ведення статистичної звітності НУО, які, як і решта юридичних осіб, незалежно від форми власності, згідно вимог Закону України «Про державну службу статистики», зобов'язані у встановлені законодавством терміни та за стандартизованими формами подавати звітність щодо своєї діяльності протягом року, а також дані бухгалтерського обліку [4]. Згідно типової форми звіту про діяльність громадської організації, а також листа-роз'яснення, виданого Державною службою статистики (ДСС) на його заповнення обліковуються надходження з державного та місцевих бюджетів; від благодійництва; членські внески; від провадження господарської діяльності, а також з інших джерел [5]. Опосередкований механізм роботи НУО із бюджетними коштами – це реалізація класичного господарського договору купівлі-продажу товарів, робіт або послуг. Відповідно й кошти, які надходять на рахунок організації в таких спосіб, обліковуються як кошти, отримані внаслідок провадження господарської діяльності. Навіть попри те, що всі НУО є неприбутковими, законодавство України дозволяє таким організаціям ведення підприємницької діяльності, у випадках якщо це спрямовано на досягнення їх статутних цілей, хоча податкове законодавство вже ж таки встановлює деякі обмеження для занять підприємництвом НУО. Водночас за категорією надходжень фінансування від власної господарської діяльності протягом останніх 5 років, максимальний показник складав 15% від загального фінансування сектору. Разом із тим, необхідно робити похибку й на те, що цей відсоток, окрім коштів, отриманих за результатами надання товарів/робіт і послуг державним та комунальним структурам, включає також кошти, отримані і від суб'єктів інших форм власності за аналогічну діяльність.

Таблиця 1.

Розподіл фінансування у розрізі джерел надходження коштів до НУО України протягом 2014-2018 років

Джерело надходження	2014 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
надходження з Державного бюджету України	4,4	3,6	4,2	2,7	3,7
надходження з місцевого бюджету	0,2	0,3	0,3	3,4	3,9
членські внески	11	9,7	10	9,9	10,8
надходження від благодійної діяльності	46	59	57	52,3	57,4
надходження від господарської діяльності товариств, підприємств (юридичних осіб), створених громадською організацією для виконання її мети (цілей) та напрямів діяльності	13	0,9	0,8	15,2	10,4
надходження з інших джерел	24	17	18,5	16,4	13,7
Всього (млрд.)	4,1	6,3	6,2	7,3	7,4

Таблицю укладено автором на основі статистичних звітів про діяльність ГО в Україні у 2014, 2015, 2016, 2017 та 2018 роках [6].

У наведеній таблиці можемо розглянути деталізацію структури фінансування неурядового сектору протягом останніх 5 років. Зокрема, щодо бюджетного фінансування можна чітко простежити тенденцію щорічного збільшення частки фінансування за рахунок місцевих бюджетів, що скоріш за все пов'язано з провадженням реформи децентралізації, відтак і більшу кількість коштів в регіонах та вільніше розпорядження ними, а також із Революцією Гідності та початком війни на Донбасі, що сильно мобілізувало НУО і громадянське суспільство загалом.

Разом з тим, в Україні існують і виключення серед НУО, яким надає фінансування держава або місцеві органи самоврядування. Якщо для більшості організацій бюджетне фінансування необхідно залучати самостійно, то такі об'єднання як: організації ветеранів та інвалідів; творчі та культурні спілки; молодіжні та дитячі організації в отриманні бюджетних коштів мають пріоритет. Відповідні видатки закріплені ст. 87 Бюджетного кодексу України [7].

Окрім залучення бюджетних коштів на виконання функцій, передбачених статутами НУО, організації мають можливість залучення коштів з інших, не заборонених законодавством джерел. Визначеного переліку таких джерел для НУО законодавство не закріплює, проте їх загальна характеристика наводиться у статутах самих організацій. Так, типовий статут ГО, розроблений Міністерством юстиції у співпраці із Державною фіскальною службою (ДФС) визначає, що організація може отримувати допомогу у вигляді: «коштів або майна, що надходить безоплатно у вигляді членських внесків, безповоротної фінансової допомоги, пожертв, грантів та самостійно вирішувати питання про їх використання відповідно до положень цього Статуту та законодавства України» [8]. Тим же документом наводиться перелік складових коштів або майна організації, що за своєю сутністю відображає можливі шляхи отримання фінансування НУО.

Відтак, окрім розглянутого вище фінансування НУО за рахунок бюджетних коштів та за результатами господарської діяльності, існує ще щонайменше два види фінансування:

- кошти безповоротної фінансової допомоги;
- кошти залучені на поворотній основі (кредити/інвестиції).

В обох випадках суб'єктом надання грошової допомоги можуть бути як резиденти, так і нерезиденти України. З таблиці 1, видно, що впродовж 5 років, найбільша частка фінансування НУО припадає на джерело «надходження від благодійної діяльності» (від 46 до 59%). Не дивлячись на назву категорії фінансування, на практиці саме до цього виду належать усі гранти від міжнародних організацій та урядів, програми гуманітарної допомоги, а також пожертви від фізичних та юридичних осіб. Об'єднуючим критерієм для фінансів з усіх цих джерел є їх безповоротність.

Згідно з українським законодавством на безповоротній основі може надаватися міжнародна технічна та гуманітарна допомога. Обидва види фінансування залучаються Україною впродовж її незалежності, а на початку 2000-х рр. ці процеси унормували законодавчо. У 2002 р. набув чинності Закон України «Про гуманітарну допомогу», а у 2003 р. уряд ухвалив «Порядок залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» [9; 10]. Ці документи складають основу нормативно-правового забезпечення зовнішньої безповоротної допомоги, проте особливості регулювання фінансових надходжень визначаються також міжнародними угодами, податковим кодексом України, наказами центральних органів виконавчої влади тощо. Специфічним третім видом такої допомоги можна визначити безповоротну фінансову допомогу, яка може надаватися у вигляді дарування або пожертви. Окремий нормативний акт для врегулювання цього процесу в Україні відсутній. У випадку надання фінансової безповоротної допомоги сторони в основі керуються засадами цивільного та податкового кодексів України.

Міжнародна технічна допомога (МТД) – фінансові та інші ресурси та послуги, що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки України [10]. Орган, який відповідає за залучення, погодження та моніторинг програм МТД, а також веде спеціальний реєстр таких програм та проектів – МРЕТСГ. Всі проекти та програми, які діють на території України на умовах МТД мають бути обов'язково зареєстровані. Станом на листопад 2019 р. діючих програм та проектів МТД в Україні 523 загальною вартістю у 5,9 млрд. доларів [11]. Ці проекти різні за своєю тривалістю – від кількох місяців до понад 25 років та географією – від діяльності в межах одного міста до охоплення всієї країни.

Високий рівень реєстрації проектів та відповідно збільшення грантового фінансування припав в Україні на 2014 р. (201 проект), що скоріш за все пов'язано з перебігом подій Революції Гідності та сплеском громадянської активності. Разом з тим, піковим для залучення МТД в Україну став 2018 р., протягом якого зареєстрували 280 нових проектів [12]. Фінансування за цими проектами здійснюється урядами іноземних держав та міжнародними організаціями в середньому за 16 напрямками співпраці. Левова частка коштів, виділених донорами за останні півтора роки (майже 50%), спрямовується на розвиток секторів національної безпеки, оборони та ядерної безпеки.

Попри те, що надання МТД є одним із джерел фінансування неурядового сектору, основними отримувачами фінансування є держава та органи влади. Для прикладу, станом на 2018 р. у державі були офіційно зареєстровані 23 проекти, спрямовані на удосконалення та розвиток сфери медицини. Відповідно до реєстраційних документів, в них визначений 41 реципієнт, 75% з яких це заклади державної і комунальної форми власності та лише 25% отримувачів коштів – благодійні та громадські організації. Аналогічна ситуація склалася і для решти напрямків реалізації проектів МТД. Попри існування в суспільстві думки, що основними поглиначами грантових коштів є неурядовий сектор, статистика свідчить про іншу тенденцію.

Разом з тим, у реалізації проектів МТД проявляється й інший вид партнерства між державною та НУО – система підряду. Таких висновків дозволив дійти аналіз безпосередніх виконавців проектів, що з числа зареєстрованих виконавців НУО становлять 32% (29 % припадає на комерційні структури). Проте функції координації, нагляду та контролю за реалізацією виконавцю не можуть бути передані. Вони належать реципієнту або виключно бенефіціару. Таким чином, НУО в більшості випадків є «найманою робочою силою», яка може отримувати кошти за виконання тих чи інших проектних завдань, проте вона не є їх розпорядником.

Водночас, варто зазначити, що на дані, отримані за результатами аналізу МТД не можна опиратись як на 100% достовірні, оскільки не до кінця налагодженою сьогодні залишається система моніторингу за реалізацією проектів. Основою контролю, згідно згаданого Порядку, є моніторинг, який проводиться МРЕТСГ на основі поданих бенефіціарами документів. Проте, враховуючи відсутність реальної відповідальності за неподання такої інформації, частина відповідальних за реалізацію проектів органів не надають звітності про реалізацію проектів МТД. Хоча МЕРТ і відзначає у своїх звітах зменшення відсотку неподання результатів моніторингу, проте станом на кінець 2018 р. цей показник залишається високим – 27% [10].

Іншою складовою фінансування НУО за категорією «надходження від благодійництва» є гуманітарна допомога. Аналогічно з МТД, її одержувачами можуть бути як організації неурядового сектору, так і органи влади або комунальні структури.

Гуманітарна допомога (ГД) – безповоротна допомога у вигляді фінансових або натуральних ресурсів, що надається країні донорами у зв'язку з виникненням визначених негативних обставин [9]. Орган, який здійснює визнання вантажів, контроль за отриманням, розподілом, використання за цільовим призначенням та веде реєстр отримувачів – Міністерство соціальної політики України.

ГД надходить до України у формі:

1. Товарів, які ввозяться в державу на спеціальних умовах, реєструються, звільняються від оподаткування та поширюються за місцем призначення з позначкою «гуманітарна допомога, продаж заборонено». Отримувачі такої допомоги щомісячно звітують про її розподіл до повного використання.

2. Іноземної валюти, яка надходить на рахунок отримувача та може використовуватися для придбання товарів, робіт або послуг в межах цілей, визначених іноземним донором. Використання цих коштів регулюється окремим Порядком КМУ № 542 [13].

В отриманні такого виду фінансування для НУО існують деякі законодавчі обмеження. Неурядова організація може бути отримувачем ГД лише у випадках, якщо її діяльність пов'язана з роботою з людьми з інвалідністю, ветеранами війни/праці або ж їх основною є екологічна, оздоровча, аматорська, спортивна, культурна, освітня чи наукова діяльність.

У будь-якому випадку усі організації, які отримують ГД, обліковуються Міністерством соціальної політики. Станом на 2018 р. реєстр містить інформацію про 1417 зареєстрованих організацій [14]. У цьому випадку, якщо розподілити одержувачів за формою власності, кількість організацій неурядового сектору переважає над кількістю державних та комунальних структур. Частка останніх становить близько чверті від зареєстрованих установ.

Таблиця 2.

Розподіл одержувачів гуманітарної допомоги

Організаційно-правова форма	Частка у реєстрі отримувачів (%)
Бюджетні установи	27
Благодійні організації	47
Громадські об'єднання	15
Релігійні організації	11

Таблицю укладено автором на основі набору відкритих даних Міністерства соціальної політики України: Єдиний реєстр отримувачів гуманітарної допомоги.

За останні 5 років пік реєстрації отримувачів ГД припав на 2015 р. і вже наступного року скоротився в половину. Спад продовжується і наразі [14].

Щодо обсягів ГД, яка постачається іноземними донорами, то інформація наявна у відкритому доступі не дозволяє встановити загальну суму ГД, що надійшла в Україну у вигляді товарів, оскільки основною одиницею їх виміру є кілограми. Проте, вартість грошової гуманітарної допомоги встановити можливо на основі аналізу наказів Мінсоцполітики «Про визнання коштів гуманітарною допомогою». Відтак, впродовж 2018 р. такої допомоги надійшло 3,2 млн. євро від донорів із 6 зарубіжних країн [15-21].

ГД на відміну від МГД не передбачає проектної діяльності з реалізації тих чи інших ініціатив. В цьому випадку організації, що отримують допомогу, виступають в ролі логістів між донором та набувачами, які забезпечують цільове надходження допомоги адресатам. Проте, враховуючи кількість офіційно зареєстрованих в Україні організацій (станом на 2018 р. 80461 громадських та 17726 благодійних), дійшли висновку, що такий вид фінансування для НУО скоріше виключення, оскільки за розрахунками всього 1% благодійних та громадських організацій дотичний до організації гуманітарної допомоги в Україні [22].

Окремим підвидом є фінансування, яке залучається на безповоротній основі для реалізації проектної діяльності, проте не є МТД. Класифікуємо її як грантову допомогу. Складність із класифікацією цього виду фінансування пов'язана з тим, що це по суті є звичайною пожертвою, проте в неурядовому секторі така система співпраці є достатньо поширеним видом надання грантової підтримки, тому доцільно розглянути цей підвид фінансування окремо. Він не регламентується спеціальним законом та відповідно немає органу влади, до компетенції якого входило б адміністрування, облік чи контроль за такими грантами. Їх надання здійснюється за механізмом пожертви, а взаємовідносини між донором та виконавцем регулюються цивільним та податковим кодексами України. Разом з тим такий договір передбачає надання пожертви на чітко визначену мету й право надавача контролювати це. Тобто по суті грантова підтримка відповідає цільовому фінансуванню, де замість контролюючого органу виступає організація, яка надає пожертву [23].

Такий механізм фінансування в Україні доволі поширений, про що свідчить офіційна статистика. Наприклад, серед зареєстрованих громадських об'єднань (більше 80 тис.) понад 26 тис. звітують про свою діяльність та фінансове забезпечення [6]. МТД з них прямо отримує близько 150 організацій і ще близько 1000 входять до реєстру отримувачів гуманітарної допомоги, всі решта НУО безповоротну фінансову допомогу можуть отримувати лише за описаним механізмом пожертв. Відповідно до затвердженої форми фінансової звітності неприбуткових організацій надходження безповоротної фінансової допомоги обліковується окремо як надходження від благодійництва. У 2018 р. ОГС відзвітували за 4,2 млрд. грн. отриманих благодійних надходжень, 2,5 млрд. з яких надійшли від нерезидентів.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, ми відмітили, що правові бар'єри у питанні підтримки фінансової життєздатності НУО України практично відсутні. Організації мають можливість залучення ресурсів із різних джерел фінансування, маючи при цьому права, рівні із організаціями будь-якої іншої форми власності. Розглядаючи фінансову забезпеченість НУО як складову частину їх інституційної спроможності, відзначимо, що у своєму основному прояві – співпраці з органами державної влади, фінансове партнерство лише зароджується. Про це свідчить низький рівень залучення бюджетних коштів на реалізацію спільних із органами влади проектів. Разом з тим, низький відсоток бюджетного фінансування можна скоріше визначити позитивним аспектом, оскільки за цих умов неможливий розвиток фінансової залежності НУО від політичної волі органів влади або посадових осіб. За результатами аналізу індикаторним фінансовим показником у взаємовідносинах НУО – держава визначимо ступінь розвитку їх господарських відносин. Саме партнерство, яке виникає за результатами придбання товарів, робіт і послуг, найкраще описує ефективну фінансову взаємодію, оскільки засвідчує: а) існування попиту на послуги НУО в суспільстві; б) конкурентоспроможність організацій; в) готовність держави співпрацювати з НУО; г) готовність обох сторін до взаємних зобов'язань. Розвиток такого виду взаємовідносин між неурядовим сектором та державою сприятиме у перспективі зміцненню інституційної спроможності НУО, що потребує подальших наукових досліджень.

Використана література:

1. Про громадські об'єднання: Закон України станом на 22.07.2018. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).
2. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: Постанова Кабінету Міністрів України станом на 01.08.2019. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).
3. Про публічні закупівлі: Закон України станом на 01.12.2019. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).
4. Про державну статистику: Закон України станом на 19.04.2014. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).

5. Про заповнення форми державного статистичного спостереження N 1 – громадська організація (річна) «Звіт про діяльність громадської організації»: Роз'яснення Державної служби статистики України станом на 23. 11. 2016. URL: <https://www.profiwins.com.ua/>.
6. Статистичний збірник «Діяльність громадських організацій в Україні» у 2017 році/ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Бюджетний кодекс України станом на 01. 01. 2020 // <http://www.rada.gov.ua>.
8. Типовий статут громадської організації із статусом юридичної особи.: Проект наказу Міністерства юстиції України станом на 06. 02. 2017. URL: <http://justks.gov.ua/>
9. Про гуманітарну допомогу: Закон України станом на 04. 11. 2018. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).
10. Про внесення змін до Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги: Постанова Кабінету міністрів України станом на 10. 03. 2017. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).
11. Набір відкритих даних «Перелік проектів міжнародної технічної допомоги та підтримки країн-донорів, що реалізуються в Україні та пройшли державну реєстрацію (перереєстрацію) у Мінекономрозвитку». – № 04fa817d-5c92-4e0d-b1b5-2dcf720adc36 станом на 03. 12. 2019. URL: <https://data.gov.ua/dataset/04fa817d-5c92-4e0d-b1b5-2dcf720adc36>.
12. Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результатами проведеного Мінекономрозвитку моніторингу проектів у 2018 році. URL: <http://www.me.gov.ua/> (дата звернення: 01.12.2019).
13. Про затвердження Порядку використання гуманітарної допомоги у вигляді коштів в іноземній валюті отримувачів гуманітарної допомоги: Постанова Кабінету міністрів України станом на 07. 06. 2013. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
14. Набір відкритих даних «Єдиний реєстр отримувачів гуманітарної допомоги, що містить номер в ЄР, назву отримувача, код ЄДРПОУ, місцезнаходження, телефон, ПІБ керівника, № та дата наказу про включення до ЄР (виключення з ЄР)/зміни в ЄР». – № 3045fcd0-07f2-44c7-b8dc-98fbf641c1ee станом на 08. 10. 2019. URL: <https://data.gov.ua/dataset/3045fcd0-07f2-44c7-b8dc-98fbf641c1ee>. (дата звернення: 01.12.2019).
15. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 7. 12. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
16. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 28. 12. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
17. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 09. 02. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html>
18. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 27. 07. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
19. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 16. 08. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
20. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 06. 09. 2018.// <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
21. Про визнання коштів гуманітарною допомогою: Наказ Міністерства соціальної політики України станом на 12. 10. 2018. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html> (дата звернення: 01.12.2019).
22. Кананець М. Сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні та взаємодії органів державної влади з громадськістю // Ефективність державного управління. 2018. Вип. № 2 (55). С. 153 – 168.

23. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку: Наказ Міністерства фінансів України станом на 09. 08. 2013. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 01.12.2019).

Dmytrenko O. Institution Capacity of Non-Governmental Organizations of Ukraine: Financial Aspect

The article investigates the existing practices of financing NGOs through the prism of their relations with the state, as the main indicator of the institutional capacity of the non-governmental sector. According to the results of the research, the multivariability of ensuring the financial sustainability of civil society organizations was registered and a model of effective financial interaction between the state and the non-governmental sector was established. In the article, the funding levels of the non-governmental sector are considered in terms of sources of funding, which allows to expand the category of "charity proceeds" used by civil society organizations for reporting to public authorities. This distribution forms a holistic picture of the process of financing the non-governmental sector and provides a basis for drawing conclusions on the financial capacity of NGOs and their growth prospects. At the same time, the material provides statistics on the attraction of funding by different procedures and recipients, which makes it possible to refute the claim that the largest non-governmental sector is the largest recipient. State and communal property are the recipients of 75% of the funds received as international technical assistance to Ukraine. Most of this material focused on research on grants as the largest source of funding for non-governmental organizations. At the same time, a return financial assistance mechanism, including credits and loans, is also available to NGOs. This question remains an area of research, but in the context of the financial aspect of institutional capacity, it is not important because of its infrequent use and small volume.

Key word: institutional capacity, non-governmental organization, public finance, grant, financial partnership, civil society, international technical support, humanitarian support.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.08>

УДК 321.011.5

Іванова Н. Ю.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються особливості політичної відповідальності громадян як суб'єктів здійснення принципу народовладдя. Проаналізовано ефективність основних механізмів реалізації політичної відповідальності, зокрема виборчих процедур, системи стримувань та противаг, громадської думки у сучасних демократичних державах. Виявлено основні суперечності забезпечення політичної відповідальності в умовах трансформаційних політичних систем, серед яких ірраціональні мотиви виборчих орієнтацій, спотворення волі виборців в процесі формування коаліцій, маніпулювання громадською думкою.

Враховано позитивний для України досвід розвинених демократій у забезпеченні політичної відповідальності в умовах кризи традиційних інститутів, засилля інформаційних маніпулятивних технологій, іміджевих аспектів політичної діяльності, що базується на процесах взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, децентралізації, конкурентності адміністративних послуг та альтернативності джерел інформації.

Доведено, що неефективність механізмів політичної відповідальності в Україні зумовлена відсутністю сталих суспільних норм та цінностей, неінституціоналізованим характером політичної системи загалом, що унеможливорює адекватну громадську оцінку політичної діяльності, конструктивну політичну участь, свідомий вибір на керівні державні посади. Зокрема проаналізовано такі перешкоди функціонування інституту політичної відповідальності як нестабільність виборчого законодавства, перманентна делегітимація влади, конфлікт старих (авторитарних) та нових (демократичних) політичних цінностей.

Обґрунтовано тезу про необхідність інституціоналізації політичної відповідальності з метою утвердження сталих формалізованих процедур контролю громадян за владою, що передбачає як нормативно-правову регламентацію механізмів політичної відповідальності, так і формування демократичних цінностей та моральних установок відповідального громадянина.

Ключові слова: політична відповідальність, делегітимація влади, політичний інститут, трансформаційна політична система.

Народовладдя – це один із фундаментальних принципів демократії, що передбачає забезпечення широких прав і свобод людини та громадянина. Однак в умовах трансформаційних політичних систем здебільшого бракує уявлення, що свобода передбачає також і відповідальність за свою діяльність. Як наслідок, перехідні суспільства потрапляють у замкнене коло, коли безвідповідальний політичний вибір громадян призводить до безвідповідальної політичної влади, яка використовує апеляцію до народної волі як механізм реалізації вузькогрупових інтересів. Це формує низку нових запитань перед сучасними політологами, а також актуалізує відповідну проблематику дослідження.

У політичній науці та дотичних галузях вивчається здебільшого політична відповідальність правлячої еліти, представників влади, державної політики. Натомість, в умовах демократизації політичної системи особливої ваги набуває дослідження інституту політичної відповідальності громадян як суб'єктів народовладдя. У цьому контексті політична відповідальність має розглядатись як складова високого рівня політичної культури.

У вітчизняних дослідженнях поняття політичної відповідальності є досить популярним. Зокрема, йому присвячені праці А. Антоненка [1], В. Горбатенка [2], І. Кресіної та А. Коваленко [3], М. Розумного [4] та ін. Проте така проблематика потребує переосмислення в контексті сучасних світових й українських тенденцій, а також відкритим залишається питання про шляхи забезпечення політичної відповідальності надалі.

Тому *метою* статті є розкриття сутності та шляхів інституціоналізації політичної відповідальності як механізму забезпечення народовладдя в умовах трансформаційної політичної системи.

Для досягнення окресленої мети слід, насамперед, дати визначення поняттю політичної відповідальності. В контексті цього дослідження особливий інтерес викликає соціально-моральний або ціннісний підхід. Це розуміння політичної відповідальності як складової демократичної політичної культури, що передбачає висловлення активної громадської позиції (схвалення або осуду) дій політиків, які перебувають у моральній площині [1]. Тобто це здатність громадян давати оцінку діям політичної еліти з огляду на існуючі в суспільстві норми та цінності. Таке трактування політичної відповідальності має важливе значення для пострадянської дійсності, де спостерігається стійкий конфлікт між старими й новими нормами та цінностями, що зумовлює відсутність чітких орієнтирів бажаного та ускладнює виділення критеріїв контролю за народними представниками.

В Україні спостерігається перманентна делегітимація влади, що свідчить про неефективність політичної відповідальності. Наприклад, всі Президенти України, приходячи до влади з достатньо високою народною підтримкою, закінчували термін своєї каденції з надзвичайно низькими показниками [5].

Інші інститути також мають від'ємні показники довіри. Відповідно до опитування 2018 р., з-поміж політичних інститутів найгіршу оцінку за довірою отримали Верховна Рада (-76 %), державний апарат (-75%), політичні партії (-71%), уряд України (-65%), Президент України (-60%) [6]. У 2019 р. недовіру висловлювали судовій системі загалом (73%), державному апарату (чиновникам) (68,5%), політичним партіям (66%), Верховному Суду (62%), Конституційному Суду України (58%), Антикорупційному суду (57%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (56%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (56%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (56%), Національному банку України (52%) [7].

Пояснити таку ситуацію можна розмитістю очікувань громадян від влади, відсутністю сталих уявлень про бажані напрями державної політики та суспільні цінності загалом. За таких обставин говорити про можливість формування політичної відповідальності представників влади не доводиться, оскільки й самі громадяни не цілком усвідомлюють, чого вони вимагають від влади.

Також українські реалії свідчать про відсутність сталих механізмів легітимації влади. Адже виборча система постійно зазнає реформування. Як наслідок, ані особистісна легітимація мажоритарної системи, ані колективна пропорційної не дають бажаного результату. При цьому зміни до виборчого законодавства здійснюються безсистемно, що дає додаткові можливості для маніпулювання результатами голосування та процесом волевиявлення, підриває авторитет виборів як інституту загалом.

Тому, вважаємо, провідною складовою функціонування політичної відповідальності є саме її громадянський аспект, повертаючись до тези про народ як первинне джерело і суверена влади. Очевидно, що притягнути народ до будь-якого різновиду правової відповідальності за неякісний добір своїх представників неможливо з практичної точки зору. У зв'язку з цим виняткового значення набуває ціннісний, моральний вимір політичної відповідальності кожного окремого громадянина.

Також варто зауважити, що обсяг політичної відповідальності є однією з фундаментальних проблем теорії демократії. Занадто високий рівень підзвітності перед народом може бути шкідливим для реалізації довгострокових політичних стратегій, зробити їх залежними від мінливості настроїв електорату, зробити процес ухвалення та виконання

політичних рішень непослідовними, зумовленим не стільки потребами й побажаннями загалом, скільки дією випадкових чинників та політичних коаліцій [3]. Часто громадянська оцінка є надто короткозорою, а політичні програми та лідери, яких з плином часу визнавали великими реформаторами, програвали вибори. І навпаки, низький рівень політичної участі зумовлює закритість правлячої верхівки та її незалежність від громадської думки.

Крім того, слід вказати на суперечності класичних механізмів реалізації політичної відповідальності у розвинених демократичних країнах. Зокрема регулярні вибори, що дають можливість позбавити влади в результаті волевиявлення народу, та громадська думка виявляються неефективними у зв'язку з маніпуляціями настроями виборців, порушеннями процедури підрахунку голосів чи формування керівних органів державної влади. Система стримувань і противаг, завдяки якій представницькі інститути відповідальні та мають право самі притягати до відповідальності інші органи влади, в умовах правління партійної більшості набувають формального характеру.

Ці тенденції ґрунтовно досліджуються в межах концептів кризи демократії або постдемократії, що розкривають тенденції маніпулювання політичними інститутами, посилення виконавчої гілки влади, становлення матеріально вигідного становища правлячої еліти, кризу електоральних процедур і традиційних партій. Загалом, як підсумовує М. Шаповаленко: «правлячі еліти багатьох сучасних держав цілеспрямовано намагаються «зліпити» нову постдемократичну реальність, в якій немає місця «класичним» інститутам і практикам демократії» [8].

Загальносвітовими тенденціями стали й ірраціональні чинники електоральних уподобань. Як правило, виборці сприймають іміджеві якості кандидатів на державні посади. Натомість, втрачає значення відсутність чіткої політичної програми та політичного досвіду, вагомих результатів діяльності у політичній сфері. Тріумф «Слуги народу» на виборах 2019 р. цілком вписується у європейські тренди, оскільки він є шоуменом та активно використовував мережеві засоби комунікації. Визначальними чинниками електоральних переваг стали вік кандидата, новизна його обличчя, але не програма його партії, шляхи її реалізації, партійна приналежність, освіта, здатність вирішувати надскладні суспільно-політичні проблеми.

Ускладнює процес забезпечення політичної відповідальності стрімкий розвиток ЗМІ, зокрема мережевих. Як констатує М. Розумний, поява нових політичних проєктів, заснованих на мережевій, «вірусній» та інших мобілізаційних технологіях, що фінансуються з альтернативних, в т.ч. зовнішніх джерел, зумовлює дедалі агресивнішу рекламу партійних брендів, ефектніші фігури партійних лідерів, професіоналізацію середовища «партійних активістів» та їх корпоративну закритість [4, с. 87].

Водночас, в умовах завершеної інституціоналізованої демократії політичні еліти діють у рамках існуючих політичних структур, процесів і стратегій політичної системи, а автономія їх дій обмежена конституційним статусом. Відносини між владою і громадянським суспільством мають чіткий організований характер. Процес легітимації влади детально вноормований. Тобто інституціоналізація політичної відповідальності не виключає суспільних суперечностей, але стабілізує політичну систему суспільства, дає їй змогу швидко реагувати на суспільні запити, пристосовуватися до змін у розстановці соціально-політичних сил, вносити необхідні корективи в здійснення державної політики.

У відповідь на кризу класичних інститутів демократії відбувається поступове реформування політичної системи з орієнтиром на залучення інститутів громадянського суспільства за контролем над владними органами, розширення неелекторальної політичної участі, зокрема на рівні місцевого самоврядування, поширення довірливих відносин у взаємодії гілок влади та держави і суспільства, конкурентність та економічні критерії оцінки адміністративних послуг. При цьому такі інституційні зміни використовують здатність демократичних систем до саморегуляції, тому відбуваються без помітних соціальних потрясінь, лише утверджуючи вже сформовані відносини.

Таким чином, специфіка політичної відповідальності у трансформаційних політичних системах зумовлена інституційною невизначеністю, відсутністю чітких правил гри, розмитістю критеріїв оцінки та пріоритетів політичної поведінки, що унеможлиблює функціонування політичної відповідальності. Це доводить важливість формування інституту політичної відповідальності громадян у перехідних державах, та в Україні зокрема, що покликаний визначити основні критерії оцінки ефективності політичних інститутів та представників еліти, вказати межі дозволеного та прийнятного у поведінці основних політичних суб'єктів.

Як показує практика зарубіжних держав у вирішенні основних суперечностей класичних інститутів демократії, забезпечення політичної відповідальності неможливе без формування громадянськості, високого рівня політичної культури, насамперед, громадян, наявності неписаних правил взаємодії всіх учасників політичної діяльності. Здебільшого завдання інституціоналізації політичної відповідальності перебувають у позаправовій площині та вимагають тривалої, глибокої трансформації всієї системи суспільних цінностей.

Отже, в сучасних українських реаліях доцільно застосовувати ціннісне політичне визначення політичної відповідальності, приділяти особливу увагу його громадянському аспекту, оскільки відповідальна політична участь є необхідною передумовою відповідальності політичної еліти та відповідальної державної політики.

Зважаючи на досвід розвинених держав, важливою умовою політичної відповідальності є її інституціоналізований характер, що передбачає оцінку дій влади з точки зору усталених в суспільстві норм, легітимацію політичної влади згідно зі сталими процедурами, конвенційний протест проти порушення звичних форм взаємодії суб'єктів політики. Серед пріоритетних шляхів інституціоналізації політичної відповідальності в Україні слід виділити деталізацію та стабілізацію виборчого законодавства, правових норм взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, сприяння формуванню високого рівня політичної культури, розширення політичної участі, насамперед, через розвиток місцевого самоврядування. Кожен із названих компонентів потребує подальшого глибшого вивчення та деталізації на досвіді сучасних демократичних і перехідних країн.

Використана література:

1. Антоненко А. О. Підходи до тлумачення політичної відповідальності // Наукові записки НаУКМА. 2011. Том 121. Політичні науки. С. 9-12.
2. Горбатенко В. Громадянськість як умова самозбереження українського суспільства // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Т. 5. С. 95-101
3. Кресіна І. О., Коваленко А. А. Політична відповідальність: особливості предмета дослідження // *Держава і право*. Випуск 57. С. 511-515.
4. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. К. : НІСД, 2016. 196 с.
5. Рейтинги довіри до президентів України // Слово і діло. Аналітичний портал. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtyzny-doviry-prezydentiv-ukrayiny>
6. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків // Разумков Центр. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-2>
7. Українці найбільше довіряють волонтерам. Результати соціологічних досліджень // Укрінформ. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2387904-ukrainci-najbilse-doviraut-volonteram.html>
8. Шаповаленко М. В. Криза традиційної демократії vs «контрдемократія» // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 18. С. 31-36.

Ivanova N. Political Responsibility Institutionalization as a Condition of People's Power in Ukraine

The article deals with the peculiarities of citizen's political responsibility as subjects of democratic principle implementation. The effectiveness of the main mechanisms of political responsibility realization, in particular electoral procedures, system of checks and balances, public opinion in modern democratic states is analyzed. The main contradictions of ensuring political responsibility in the conditions of transformative political systems are revealed, among them irrational motives of electoral orientations, distortion of the will of voters in the process of coalition's formation, manipulation of public opinion.

The positive experience of developed democracies in securing political accountability in a crisis of traditional institutions, the dominance of information manipulative technologies, image aspects of political activity based on the processes of interaction between state and civil society institutions, decentralization, competitiveness of administrative services and alternative informational sources are taken into account.

It is proved that the inefficiency of the mechanisms of political responsibility in Ukraine is caused by the absence of stable social norms and values, the uninstitutionalized nature of the political system as a whole, which makes it impossible to adequately evaluate public political activity, constructive political participation, conscious election to leading public office. In particular, such obstacles to the functioning of the political responsibility institution as instability of the electoral legislation, permanent delegitimization of power, the conflict of old (authoritarian) and new (democratic) political values are analyzed.

The thesis about the necessity of institutionalizing political responsibility in order to approve permanent formal procedures for controlling citizens over power, which provides for both regulatory and legal regulation of mechanisms of political responsibility, as well as the formation of democratic values and moral attitudes of a responsible citizen, is substantiated.

Keywords: political responsibility, delegitimation of power, political institute, transformational political system.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.09>

УДК 323.21

Карнаух А. А., Зайченко Л. М.

**ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ «ДОВІРА» ТА «ПОЛІТИЧНА ДОВІРА»
У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ**

Стаття присвячена розгляду основних концептуальних підходів щодо визначення сутності понять «довіра» та «політична довіра», з'ясуванню її природи та умов формування, виявлення місця довіри й особливостей її прояву в сучасному українському соціумі. Проаналізовано особливості трактування означених понять із точки зору інституціоналізму та неінституціоналізму, політико-культурного підходу та теорії соціального капіталу. Політична довіра розглядається як один із ключових чинників політичного процесу, що відіграє значну роль у забезпеченні політичної стабільності та поступальному розвитку суспільства. Делегуючи повноваження, громадяни надають право політичним інститутам ухвалювати обов'язкові рішення, здійснювати дії, необхідні для їх реалізації, й відтак надають владі політичну довіру – важливий для існування демократії фактор. Звертається увага на функції політичної довіри та її місце у процесі реалізації основних ідей і принципів демократії, поглибленні демократичних процесів, розвитку громадянського суспільства. Розглядається зв'язок політичної довіри з процесами легітимації влади через оцінку міри та особливостей підтримки громадянами політичних інститутів, а також та її роль у забезпеченні умов для ефективного функціонування політичних інститутів і діяльності політичних лідерів. У статті наведено соціологічне

дослідження, яке демонструє досить низький рівень довіри до переважної кількості політичних і соціальних інститутів, що підтверджує наявність критичної настанови і потенціалу обережності в довірі як соціальному явищі.

Ключові слова: довіра, політична довіра, політична компетентність, політичний інститут, політична система, політичні цінності, політичне життя, соціальний капітал, легітимність політичної влади, демократія, громадянське суспільство, політичний абсентеїзм, політичні партії, громадські організації.

Сучасний етап розвитку суспільства демонструє підвищення інтересу до проблеми довіри. Дана категорія стає предметом дискусій як в наукових колах, так і в повсякденному житті. Така популярність обумовлена тим, що довіра є одним із факторів, що обумовлює та характеризує всі види відносин від міжособистісних до політичних. Як елемент політичного життя довіра виступає невід'ємною умовою діяльності політичних інститутів та політичних діячів, сприяє забезпеченню стабільності соціально-політичних зв'язків, що особливо важливо у час наростання суспільної напруги, в умовах соціально-економічних та політичних криз або загострення конфліктів.

Для сучасного українського суспільства проблема довіри громадян до політичних інститутів є надзвичайно *актуальною*, оскільки «кредит довіри», наданий громадянами на останніх президентських та парламентських виборах діючій владі вичерпується. Про це свідчать результати опитувань, проведених Центром політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова. Так, якщо у вересні 2019 р. уряду довіряли 56,9% респондентів, то в лютому йому вже не довіряє 51% респондентів [8]. Рівень довіри до Президента України В. Зеленського був найвищим у вересні 2019 р. – тоді йому довіряли 79% громадян, не довіряли – лише 13,5%, у лютому 2020 р. – відповідно 51,5% і 41%. Верховній Раді України у вересні 2019 р. не довіряли 25% опитуваних, а у лютому 2020 року – 65% [7].

Метою статті є аналіз концептуальних підходів щодо визначення понять «довіра» та «політична довіра», з'ясування її походження та детермінант, місця та ролі у політичному житті суспільства.

У сучасній науковій літературі проблема політичної довіри та її ролі у забезпеченні демократичних процесів розглядається у працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Зокрема, поняття довіри займає значне місце у дослідженнях західних вчених Ф. Фукуями, П. Штомпки, Т. Парсонса, Р. Патнема та ін. Серед українських науковців означеною проблематикою займаються Г. Зеленько, О. Бабкіна, В. Горбатенко, Є. Головаха, Н. Макєєва, Г. Сатаров та ін.

Інтерес до довіри у контексті розгляду взаємовідносин, що виникають між учасниками соціально-політичних процесів й утворюють певні форми взаємодії, спостерігається ще у давні часи у працях східних та давньогрецьких мислителів. Китайський мислитель Конфуцій стверджував, що держава з гарним управлінням повинна бути вдосталь забезпечена продовольством, зброєю, а народ повинен довіряти правителям. Він також зауважував, що за крайньої необхідності можна відмовитися від зброї та продовольства, але не від довіри народу, бо «без довіри народу держава не зможе встояти» [2]. На соціальну природу довіри звертали увагу також давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель. Пізніше Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтескє, Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, А. Токвіль у контексті власних уявлень про владу аналізували поняття «віра», «довіра» та «недовіра», їх роль у відносинах між людьми, громадянами та державою і правлячою елітою. Також довіра розглядалася ними в контексті аналізу «договірної» основи суспільних і політичних відносин.

Потрібно зауважити, що у згаданих та подальших дослідженнях поняття довіри не мало однозначного трактування. Науковці вказують, що воно розумілось і як очікування, ставлення, почуття, і як процес соціального обміну та інших необхідних благ, і особистісна, і групова якість. Також довіра розглядається як індивідуальний, груповий або суспільний настрій, клімат, соціальна ситуація або проблема [3, с. 26].

Довіра як феномен політичного життя стала об'єктом наукового аналізу лише в другій половині ХХ століття, проте значний теоретичний та емпіричний «багаж» в осмисленні довіри був напрацьований іншими гуманітарними науками, зокрема психологією, культурологією та соціологією. Саме він дозволяє об'єктивно, ґрунтуючись на різних методологічних засадах дослідити категорію «політична довіра», проаналізувати її особливості та характеристики.

З точки зору психології, довіра розуміється як особистісна характеристика, установка та елемент поведінки, що виявляється у потребі забезпечити власний комфорт і безпеку у процесі взаємодії з оточуючим середовищем, у тому числі і політичним. Зокрема Е. Еріксон запроваджує поняття «базова довіра» та розглядає останню як внутрішнє відчуття та сприйняття світу як позитивного та безпечного [16, с. 216]. Е. Усланер вважає, що міжособистісна довіра або довіра до незнайомих людей ґрунтується не на минулому досвіді, не на інституційному примусі, а на позитивному погляді на природу людини [20, с. 635]. Виходячи з внутрішнього відчуття довіри-недовіри, формується ставлення індивіда до суспільства взагалі та його політичної організації зокрема.

Аналіз природи індивідуальної довіри дозволяє більш ґрунтовно дослідити поведінку індивіда у соціальному середовищі, проте не достатньо враховує історико-політичний контекст і вплив соціальних груп і політичних інститутів на виникнення довіри або недовіри.

Соціологія акцентує увагу на тому, що довіра є властивістю певної групи, спільноти та суспільства в цілому. Наприклад, на думку Г. Зіммеля і Ф. Тьоніса, однією з умов переходу від традиційного до сучасного суспільства є зміна природи довіри. З ускладненням суспільних структур та процесів зростає інтенсивність взаємодії між людьми та соціальними групами, така взаємодія може здійснюватись і в безособовій формі, що позначається на відносинах довіри [13]. Т. Парсонс, виходячи з необхідності обміну із зовнішнім середовищем для збереження суспільства як цілісної системи, розглядає довіру у контексті певних «сподівань», «очікувань» щодо виконання людьми своїх функцій та зобов'язань, дотримання встановлених правил і норм. Також «наявність довіри означає, що члени суспільства будуть відчувати, що їх інтереси враховуються, навіть якщо влада піддається малому нагляду або контролю» [9, с. 201]. Отже, довіра тут осмислюється як значущий фактор забезпечення стабільності, в тому числі й політичної.

У політичній науці довіра, у широкому сенсі, та політична довіра, зокрема, розглядаються як ресурси розвитку й передумова досягнення соціальної злагоди та політичної консолідації; як основа для формування стабільності політичної влади у довгостроковій перспективі. Довіра безпосередньо включена у механізм легітимації влади через формування соціальної підтримки владних інститутів, їх політичного курсу, стратегії економічного розвитку тощо. Політичні інститути в сучасному суспільстві змушені функціонувати у просторі довіри-недовіри. Індикаторами останньої є політичний абсентеїзм, скорочення кількості громадян, що беруть участь у виборах, акції протесту проти офіційного економічного або політичного курсу, що призводить до появи у суспільстві неформальної «сірої» зони дій протизаконного або напівлегального характеру.

Зважаючи на багатоаспектність категорії довіра у політичній теорії можна виокремити декілька підходів щодо її розгляду. Так, в інституціоналізмі та неінституціоналізмі (П. Норріс, І. МакАллістер) при розгляді проблеми довіри виокремлюють набір об'єктів, в першу чергу, політичних інститутів і процедур («правил гри») [18; 19]. Політичні інститути розуміють як соціальні конструкції, що виробляють соціальні норми і цінності, моделі політичної поведінки, а також організують політичні відносини і контролюють дотримання загально визнаних правил. У процесі функціонування політичних інститутів виокремлюються особистості, що претендують на представництво інтересів народу, – політичні лідери.

Політичні інститути та лідери створюють спеціальні правила, що регулюють поведінку індивіда в суспільстві й державі. Правила можуть бути як формальними, зафіксованими у законах, і обов'язковими до виконання всіма членами суспільства, так і неформальними, що склалися спонтанно в процесі історичного розвитку у вигляді традиції,

звичаю, моралі. На відміну від формальних, неформальні правила наділені великим потенціалом впливу на соціальні цінності, серед яких свобода, справедливість, солідарність і, особливо, довіра.

В основі взаємодії суспільства, політичних лідерів і політичних інститутів – процес інституціоналізації довіри, коли політичні лідери та політичні інститути беруть на себе відповідальність за підвищення рівня довіри до них з боку суспільства. Отже, на основі довіри формується інститут прихильності до державної влади, політичної партії або політичного лідера. Довіра є базовим елементом для конструювання інститутів національної ідентичності та легітимації політичного режиму. З цього приводу А. Селігмен зауважує, що панування, влада і насильство можуть сформувати соціальний порядок лише на певний час, але «вони не мають можливості самі по собі створити фундамент для підтримки даного порядку в довгостроковому періоді» [12, с. 121]. Виходячи з цього органи, влади «приречені» на постійну активну діяльність з розвитку довіри до своїх інститутів з боку населення.

У рамках політико-культурного підходу П. Штомпка зростання інтересу до проблеми довіри пов'язує із специфічними характеристиками сучасного суспільства, зокрема рішення і дії стають все менш передбачуваними; величезні сегменти соціального світу стали непрозорими не тільки для звичайних людей, а й для експертів; зростає анонімність осіб, від чийх дій залежить добробут й існування людей. Отже, особливості структури та функціонування сучасного суспільства передбачають необхідність довіри. П. Штомпка розглядає довіру як культурний ресурс, виділяючи культуру довіри та культуру недовіри. Культура довіри, на його думку, є однією зі засад, відповідно до якої люди схильні вибирати довіру, а в якості другої засади вже є раціональна оцінка вигод відповідно з вибором довіри або недовіри. Рішення довіряти чи не довіряти приймається також з урахуванням культурного контексту, норм, що стримують або заохочують прояв довіри. У цьому контексті П. Штомпка говорить про позиційну та персональну довіру. Позиційна довіра передбачає довіру до ролі (позиції). І, як зазначає автор, якщо громадяни довіряють конкретній соціальній ролі, то вони довіряють і кожному її виконавцю. Становлення культури довіри відбувається у процесі історичного розвитку та залежить від традицій і цінностей, а також національних, культурних, соціальних та політичних особливостей суспільства [15, с. 335]. Довіра таким чином є продуктом і результатом розвитку політичної культури та основою і підсумком політичного порядку.

Створення за допомогою довіри особливого феномену соціального капіталу аналізується в працях П. Бурдье, Ф. Фукуями, Р. Патнема. Наприклад, П. Бурдье розглядає соціальний капітал як ресурс в основі взаємодії людей, що забезпечує її трансформацію в інші форми, а саме, перетворення в економічний, культурний, політичний та інші види капіталу. Довіра, в тому числі й політична, в цьому розумінні є соціальна взаємодія, орієнтована на високу ймовірність того, що дії індивідів, груп, інститутів будуть відбуватися відповідно до очікуваних суб'єктом дії порядків, заснованих на взаємних зобов'язаннях [1].

Водночас Ф. Фукуяма наголошує, що «національний добробут так само як конкурентоспроможність обумовлені такою єдиною всеохоплюючою характеристикою як рівень довіри, властивий суспільству» [14, с. 7]. Довіра визначається як очікування, що виникає всередині спільноти, постійної, чесною, орієнтованою на колективні цінності поведінки з боку інших членів цієї спільноти [14, с. 26]. Превалювання довіри в суспільстві породжує соціальний капітал, який відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що він зазвичай створюється і передається через такі культурні механізми як релігія, традиція або історична звичка. У структуру соціального капіталу включаються норми і цінності, які формують здатність до співпраці і визначають взаємодію людей в рамках суспільства. Також соціальний капітал, на думку Ф. Фукуями, забезпечує стабільність і ефективність політичних інститутів у демократичних країнах.

У своїх роботах Р. Патнем трактує соціальний капітал як сукупність характеристик, представлених потенціалом участі, орієнтаціями в сфері громадянської активності, міжособистісною довірою. Сукупність усіх цих основних якостей формує соціальний капітал

як основу суспільного добробуту. Особливою якістю соціального капіталу він називає його здатність збільшуватися в об'ємі в міру витрат, і, навпаки, зменшуватися, якщо його не використовують. Іншими словами, чим вищим є рівень солідарності і довіри, тим частіше люди беруть участь у відносинах співпраці і взаємодопомоги, а отже збільшується соціальний капітал. В результаті «накопичення» соціального капіталу формується громадянське суспільство. Отже, на думку Р. Патнема, довіра є тією умовою, яка необхідна, щоб «демократія спрацювала» [10, с. 121]. Отже, в теоріях соціального капіталу довіра трактується як суспільно-політична цінність, що може обмінюватися на інші корисні для громадянина або спільноти блага.

Таким чином, оскільки довіра являє собою об'ємне та багатовимірне поняття, проблематичним видається знайти визначення політичної довіри, яке було б вичерпним і всеохоплюючим. У загальному контексті політична довіра означає впевненість громадян у правильності політичних позицій і дій політичних сил, інститутів, державних і політичних діячів, в здатності конкретних політичних суб'єктів реалізувати проголошені цілі й програмні установки та готовність підтримати їх. Водночас політична довіра не обмежується довірою до тих чи інших політичних суб'єктів і є довірою до політики загалом. Вона певним чином відображає рівень політичної свідомості та культури, характеризує ставлення громадян до конкретних суб'єктів політичного життя, виступає одним із найважливіших показників їх авторитету.

Політична енциклопедія визначає політичну довіру як впевненість у позитивних наслідках дій суб'єктів політики, зазначаючи при цьому, що в основі політичної довіри – віра в політичні ідеали й цінності, якості лідерів, можливості політичних організацій або структур держави задовольнити потреби індивіда, групи чи усього суспільства [11, с. 224].

Політична довіра передбачає певну оцінку політичної ситуації, що поєднує раціональний і емоційний початок, а також підтримку громадянами на основі власного або чужого досвіду позиції або конкретних дій політичного суб'єкта. Політична довіра, на відміну від віри, що не потребує раціональної аргументації, передбачає наявність певних підстав та доказів. Підставами політичної довіри можуть слугувати політична компетентність, інформованість щодо конкретної політичної ситуації або події, авторитетна або громадська думка, життєвий та політичний досвід, що сприяють формуванню переконання у доцільності та необхідності підтримки позиції політичного суб'єкта. З іншого боку, необхідними умовами для виникнення і зміцнення політичної довіри є наявність автономії, згуртованості й доступності центру, відкритість основних еліт стосовно одна одної, а також стосовно більш широких верств населення.

Політична довіра сприяє стабілізації та оптимізації політичної системи; є дієвим чинником легітимації політики та влади, політичних відносин і взаємодій; забезпечує умови для ефективної діяльності політичних партій та лідерів [11, с. 224]. П. Штомпка наголошує на тому, що в сучасному суспільстві довіра посилює згуртованість, зв'язки між окремою людиною і спільнотою, сприяє комунікації, формуванню толерантності, злагоди, мультикультуралізму, а також, зміцнює почуття ідентичності та солідарності, прагнення співпраці та взаємодопомоги [15, с. 333-334].

Політична довіра є передумовою успішного функціонування політичної системи будь-якого суспільства та одним із найважливіших для існування демократії факторів. Так, сучасна політична наука в якості однієї з передумов демократії визначає поширення таких норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до державних і політичних інститутів, довіру, політичну толерантність, почуття громадянськості тощо.

У якості базового елементу демократії політична довіра насамперед пов'язана з процесами легітимації влади, виявляючи міру та особливості підтримки громадянами політичних інститутів. Політична довіра у такому контексті означає визнання громадянами діяльності владних інститутів як такої, що відповідає виявленим очікуванням, та демонструє оцінку діяльності влади як прийнятної та ефективної. Проте в демократичному суспільстві

політична довіра не може бути постійно стійкою і не має бути безмежною. Наявність певної недовіри до інститутів влади в умовах демократії пояснюється розумінням недосконалості будь-якого політичного устрою суспільства, і того, що навіть сучасні демократичні процедури не гарантують висунення та перебування на владних позиціях виключно чесних і порядних громадян. Р. Дальтон стосовно цього зауважує, що громадянин демократичного суспільства – це той, хто вірить в індивідуальну свободу та є політично толерантним; кому властива певна недовіра до політичної влади, але хто в той же час довіряє своїм співгромадянам; хто є слухняним, але готовий відстоювати свої права перед державою; хто приймає державу, стримувану законом, і хто підтримує основні демократичні інститути та процеси [17, с. 469-493].

Отже, як висновок підкреслимо, що сучасні демократії мають спираються не тільки на інституційну базу, нормативні процедури легітимації, але й на структурний фундамент політичної довіри, оскільки саме вона формує впевненість у майбутньому, відчуття «надійності» політичної системи, захищеності від зовнішніх загроз, а також сприяє мобілізації ресурсів суспільства на реалізацію необхідних реформ і перетворень.

Політична довіра тісно пов'язана з особливостями політичної культури, а рівень довіри відображає ті зміни, що відбуваються у суспільстві. Комплекс культурних, соціальних, економічних і політичних чинників зумовлює постійне перетікання довіри від одного інституту або групи інститутів до інших, забезпечуючи таким чином стійкість й адаптивність політичної системи до постійно змінних умов. Довіра до органів державної влади, таким чином, є необхідною попередньою умовою ефективного демократичного управління, а зниження довіри населення є серйозним викликом якості представницької демократії. Відповідність політичних та соціально-економічних очікувань населення реальній ситуації в країні, так само як і виконання передвиборчих обіцянок та інших політичних декларацій політиками, є важливими факторами розвитку політичної довіри й ефективної взаємодії політичної влади і громадянського суспільства. Виходячи з цього, перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз причин недовіри громадян до політичних інститутів і пошук шляхів підвищення рівня політичної довіри в суспільстві.

Використана література:

1. Бурдые П. Социология политики; пер. с фр общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
2. Гаджиев К.С. Политическая философия / Отд-ние экон. РАН; 111 науч.- ред. совет. изд-ва «Экономика». М.: ОАО Издательство «Экономика», 1999. 35 п.л.
3. Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / отв. ред. А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсианова. М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. 564 с.
4. Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для країни // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 108-118.
5. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии // *Социологические исследования*. 1984. № 2. С. 170–171.
6. Козырева П.М., Смирнов А.И. О границах политического доверия // *Власть*. 2014. № 5. С. 5-10.
7. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r>
8. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchykh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>

9. Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998. 270 с.
10. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии; пер. с англ. А. Захаров. М.: Ad Marginem, 1996. 287 с.
11. Політична енциклопедія. / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
12. Селигмен А. Проблема доверия. М.: Идея-Пресс, 2002. 200 с.
13. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. Київ: Дух і літера, 2005. 262 с.
14. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию; пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
15. Штомпка П. Доверие – основа общества; пер. с польск. Н.В. Морозовой. М.: Логос, 2012. 440 с.
16. Эрикссон Э. Детство и общество. СПб.: Речь, 2000. 712 с.
17. Dalton R. Communists and Democrats: Democratic Attitudes toward Democracy in the Two Germanies. // British Journal of Political Science. 1994. No 24. P. 469-493.
18. McAllister I. The Economic Performance of Governments // Critical Citizens: Global Support for Democratic Government / Ed. by P. Norris. Oxford: Oxford University Press. 1999. Pp. 188-203.
19. Norris P. Democratic deficit: Critical citizens revisited. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 350 pp.
20. Uslander E. Trust as an alternative to risk // Public Choice. 2013. Vol. 157. No. 3–4. P. 629–639.

Karnayh A., Zaichenko L. The Concepts of «Trust» and «Political Trust» in Political Science

The article examines the main conceptual approaches to defining the concepts of «trust» and «political trust», examines the nature and conditions of the formation of trust. The peculiarities of interpretation of these concepts from the point of view of institutionalism and neo-institutionalism, political-cultural approach and the theory of social capital are analyzed. Political trust is seen as one of the key factors in the political process, which plays a significant role in ensuring political stability and progressive development of society. Delegating powers give citizens the right of political institutions to make binding decisions, take the actions necessary to implement them, and thus give political authority to the government - a factor that is important for democracy. Attention is paid to the functions of political trust and its place in the process of implementation of the basic ideas and principles of democracy, deepening of democratic processes, development of civil society. The relationship of political trust with the processes of legitimation of power is examined through an assessment of the extent and features of citizens' support for political institutions and its role in providing the conditions for the effective functioning of political institutions and the activities of political leaders. The article presents a sociological survey that demonstrates a low level of trust in the overwhelming number of political and social institutions, which confirms the presence of a critical attitude and the potential for caution in trust as a social phenomenon.

Keywords: trust, political trust, political competence, political institute, political system, political values, political life, social capital, legitimacy of political power, democracy, civil society, political absenteeism, political parties, public organizations.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.10>
УДК3.086:[1+32+34+17]

Гаврилюк В. В.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ, ЮРИДИЧНІ, МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено дослідженню філософських, юридичних, моральних аспектів відповідальності як політологічної та водночас загальної соціально-філософської категорії. Відповідальність як політологічна категорія, в першу чергу, вважається невід'ємною частиною сучасного демократичного правління. Філософські аспекти відповідальності осмислюються, завдяки аналізуванню та узагальненню окремих праць філософів Античності, Середньовіччя, Просвітництва. Приділено увагу і сучасним філософським поглядам на категорію відповідальності. У загальних рисах досліджено еволюцію поглядів на категорію відповідальності. Філософські трактування відповідальності виокремлено в контексті пояснення відносин громадянина і держави, взаємовідносин між самими громадянами, ролі особи перед суспільством. Для визначення юридичних та моральних аспектів послуговували наукові праці сучасників. Оскільки у юридичній науці відсутнє єдине визначення юридичної відповідальності, було показано основні погляди сучасних науковців на проблему. Висвітлено характеристики моральної відповідальності. Визначено як моральна відповідальність поєднується з політичною відповідальністю. Акцентовано увагу на тому, що філософські, юридичні, моральні та політологічні основи відповідальності є актуальними в діяльності владної еліти України, оскільки відповідальність за управлінські рішення, дотримання норм законів, виконання покладених зобов'язань є першоосновою для стабільності та ефективності політичного та економічного ладу держави. Визначено необхідність глибокого дослідження проблеми політичної відповідальності владної еліти України в процесі виконання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, моральна відповідальність, політична відповідальність, рейтинг відповідальності, влада.

Сучасний стан розвитку суспільства та відповідно характерні для нього відносини, які є його невід'ємною складовою, прямо залежить від такої політологічної та загальної соціально-філософської категорії як відповідальність. Сьогодні поняття відповідальності насамперед виражає усвідомлене ставлення особи до вимог соціальної необхідності, певних цінностей, до покладених на неї обов'язків, соціальних завдань. Для того, щоб бути якісною та корисною частиною соціуму потрібно визначити і дотримуватись основних складових відповідальності. Відповідальність є невід'ємною частиною людського існування у цивілізованому світі – в сучасній демократичній державі.

Актуалізуючи проблему дослідження, не можна заперечити того, що поняття відповідальності взаємопов'язане з поняттям свободи. Повноцінна свобода неможлива без відповідальності й обов'язку людини перед суспільством, громадянина перед державою. Багато хто з сучасних науковців міг би підтримати це твердження: відповідальність – це неминуча ціна свободи.

Проблематика відповідальності, її дослідження й вивчення є одним із найважливіших питань у таких науках як політологія, філософія, соціологія, етика, право. З огляду на широкий спектр наукових напрямків, відповідно і виникає чимало дискусій серед науковців. Тематику юридичної відповідальності досліджували: І. Зелена, О. Іванова, Є. Подорожній, П. Рабінович, В. Копейчиков. Особливо необхідно відмітити наукові дослідження щодо моральної відповідальності О. Власової, Є. Мануйлова. Для того, щоб розібратись у цій

різноманітності, яка постійно зростає, потрібно принаймні дослідити основні теоретичні бачення відповідальності, зробити теоретичні та практичні висновки.

Метою цієї роботи є розгляд філософських, юридичних, моральних аспектів категорії відповідальності, які мають важливе значення для громадянина та влади. Головна увага буде приділятися об'єктивній характеристиці, властивостям, атрибутам об'єкту пізнання. Адже аспект (латинською *aspectus* – «вигляд», «погляд») у філософії розглядається: об'єктивно – як характеристика, властивість, атрибут об'єкту пізнання (факту, явища, предмету, події); суб'єктивно – точка зору, з якої суб'єкт сприймає або оцінює той чи інший об'єкт (факт, явище, предмет, подію). Тому в статті здійснено теоретичне дослідження філософських, юридичних, моральних поглядів на відповідальність як політологічну і водночас загальну соціально-філософську категорію.

З позиції соціальної філософії, відповідальність трактується як соціально-філософське поняття, що відображає певні взаємини між особою та суспільством, соціальною групою, які формувалися в процесі виконання спільних вимог. Оскільки діяльність по виконанню вимог може відбуватися в багатьох сферах, то у політичній – політична відповідальність, у правовій – юридична відповідальність, у товариських відносинах – моральна відповідальність. У залежності від суб'єкта певних дій розрізняють – індивідуальну, групову, колективну відповідальність. Однак таке трактування відповідальності існувало не завжди.

Проблематика відповідальності, її трактування у багатьох аспектах була об'єктом дослідження багатьох видатних філософів. Про відповідальність можна було прочитати в працях філософів Античності, Середньовіччя, Просвітництва.

Арістотель у праці «Нікомахова етика» розглядав відповідальність в контексті специфіки зв'язку суб'єкта з його діями та їхніми наслідками. У третій книзі «Нікомахової етики» він вказує на необхідність розмежування довільних (навмисних) та мимовільних (ненавмисних) вчинків [1]. Отже, Арістотель один з перших філософів, які поставили проблему того, за яких умов можна вести мову про відповідальність людини за її вчинки. Людина, за його твердженням, не може відповідати за вчинки, здійснені нею під примусом. Всі інші причини того чи іншого вчинку є складними для пояснення, тож постає необхідність пошуку критеріїв, які дають змогу визначити причину вчинку.

У працях «Держава» [2], «Закони» [3], «Політика» [4] Платон осмислював відповідальність як таку, що є моральним обов'язком перед державою, формуванню чого сприяють етичне виховання та філософські роздуми. Це стан, котрий відповідає внутрішнім переконанням людини, її моральним якостям, уявленням щодо справедливості. В. Гришук пояснює, що Платон трактував окреслені властивості як прояв доброчинності, притаманної кожному громадянину й відомої йому з досвітнього буття [5, с. 8]. Платон осмислював відповідальність у двох основних аспектах: громадянин – відповідальний перед державою, а держава – перед громадянином. Людина відповідальна перед державою, що є космосом, у якому панує найвища доброчесність – справедливість, існування якої уможлиблюється шляхом виховання у громадян почуття відповідальності [2]. Загалом можна стверджувати, що в певній мірі уявлення про відповідальність, поширене в добу Античності, заклало фундамент для подальших роздумів і втілення їх у наукові праці.

У середньовічній філософії поняття відповідальності, як і більшість категорій, осмислюється крізь призму теоцентризму (філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага). При цьому основою моральності служить шанування Бога і служіння йому, а наслідування й уподібнення йому вважається вищою метою людського життя. Особливу увагу слід приділити такому мислителю як Аврелій Августин. Християнський теолог і церковний діяч Аврелій Августин, вважаючи, що людина здатна обирати між злом і добром, осмислював проблематику відповідальності у двох аспектах – щодо «граду» земного й небесного. «Град земний» Августин розглядав як земний світ з недосконалими законами, на відміну від «граду небесного», у якому панує абсолютна справедливість. Втім, наголошував Августин, недосконалість законів, що панують у «граді земному», не знімає відповідальності

за їхнє порушення. Саме у такий спосіб Августин розв'язував проблему відповідальності на перетині двох світів – «граду земного» та «граду небесного» [7].

Розмірковували над поняття відповідальності і прихильники школи суспільного договору, яка підтримувала традиції реалізму. Одним з її представників був англійський філософ XVII ст. Т. Гоббс. Розглядаючи «відповідальність» як абстрактну категорію, він тлумачив її як відповідальність громадян за дії держави. Філософ зокрема вважав, що відповідальними за дії інших є дві категорії людей: перші – це довірители, які визнають своїми дії інших осіб, а другі – ті, хто визнає своїми дії чи угоди, укладені іншою людиною, беручи на себе обов'язок виконати зобов'язання, що взяли на себе інші, якщо останні їх взагалі не виконають або не виконають до певного терміну [8]. У рамках теорії суспільного договору до теми відповідальності звертався французький філософ-просвітник XVIII ст. Жан-Жак Руссо, осмислюючи політичний організм як угоду між народом та правителями, яка передбачає взаємну відповідальність держави та громадян [11].

Німецький філософ XVIII ст. І. Кант наголошував, що «людина відповідає за людство у своїй особі». Сформульований філософом категоричний імператив звучить таким чином: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для себе... Дій так, щоб завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу» [13].

У загальних рисах такою була еволюція поглядів на поняття відповідальності. Згадані вище трактування послуговували основою для пояснення відносин громадянина і держави, взаємовідносин між самими громадянами, ролі особи перед суспільством. Громадянин повинен нести відповідальність за власні рішення і нести благо іншим. Держава контролюючи відповідальність громадянина, забезпечує справедливість. Теорії відповідальності епохи Середньовіччя закликають до дотримання законів, якими б «поганими» вони не були. Зрештою досі актуальною тезою до поняття відповідальності є дещо перефразоване твердження І. Канта: стався до інших так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе. Саме наша відповідальність визначає те, як відбуватимуться події в нашому житті, як будуватимуться відносини з іншими людьми. Людина завжди сама обирає бути відповідальною, чесною або ненадійною, лицемірною.

Американський політолог сучасності Ф. Фукуяма теж висловлював певні погляди щодо категорії відповідальності. Для того, щоб змінити ситуацію у державі, потрібно брати на себе відповідальність і йти у владу, бо у суспільстві домінує думка, що всі політики та урядовці погані, але не можна залишатись осторонь процесів у державі та не контролювати кроки влади. «Залишившись осторонь всіх процесів у державі – ви ніколи не отримаєте успішний уряд», – стверджував у 2016 р. Ф. Фукуяма [14].

У наукових джерелах у загальному, концентрованому розумінні походження поняття «відповідальність» відображено в наявних лінгвістичних довідкових джерелах. За словником лексикографа В. Даля, відповідальність є «обов'язок відповідати за щось, повинність ручатися за щось, зобов'язання, звітувати про щось» [15]. У англійському онлайн-словнику «Collins», який відомий щорічним визначенням популярних слів, відповідальність трактується як здатність або повноваження діяти або приймати рішення самостійно, без нагляду [16]. Великий тлумачний словник сучасної української мови надає два значення відповідальності: 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо [17]. Загалом у дослідженні юридичних аспектів відповідальності важливі такі класичні поняття відповідальності зі словників.

У соціальній філософії сучасності проблематика відповідальності є однією з найактуальніших. У рамках цієї науки вона розглядається як частина інструменту для соціалізації особистості. Соціалізація особистості пов'язується з її властивістю бути відповідальною за все, що відбувається в суспільстві загалом і в її ареалі зокрема. Розуміння і уявлення відповідальності в філософському аспекті дає можливість досліджувати проблематику відповідальності у юридичному та моральному аспектах.

Поняття відповідальності безальтернативно застосовується у юридичній сфері. Юридична відповідальність є однією з головних інституцій права, засобом гарантування прав, свобод і суспільних інтересів, без неї не може існувати жодна правова система, неможливий вплив на суспільство. У сучасній юридичній науці відсутнє єдине поняття юридичної відповідальності, однак, проаналізувавши ряд наукових джерел, можна виділити основні визначення.

На думку В. Копейчикова, юридичну відповідальність можна визначити як сумлінне виконання особою своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремим індивідом [19, с. 132]. П. Рабінович трактує юридичну відповідальність як різновид соціальної відповідальності, закріпленій у законодавстві, забезпечений державою; юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [20, с. 134]. Існує також багато теорій щодо еволюції поняття юридичної відповідальності, її спільності з іншими видами відповідальності. На думку Є. Подорожного, говорячи про юридичну відповідальність як самостійне явище, також не можна не враховувати той факт, що вона є похідною від соціальної відповідальності, є окремим специфічним проявом останньої [21, с. 7], при цьому юридична відповідальність відрізняється від соціальної формальною визначеністю, обов'язковим дотриманням правових норм, державним контролем за їх виконанням, застосуванням до правопорушника державного примусу, запобіганням правопорушенням та охороною правопорядку. Таким чином, як стверджує І. Зелена, юридична відповідальність забезпечує охорону особистих, соціальних благ та гарантує застосування інших охоронних правових інститутів [22, с. 24].

Підсумовуючи розуміння юридичної відповідальності, що має формальну визначеність, закріплюється у законодавстві, і як наслідок є однією з визначальних інституцій права, без якої не може ефективно функціонувати жодна правова система, також актуалізується визначення стадій юридичної відповідальності. На думку М. Вітрука, слід розрізняти три такі стадії: 1) стадія виникнення юридичної відповідальності (автор пов'язує цей етап з моментом скоєння правопорушення та моментом виявлення правопорушення компетентними органами держави і посадовими особами); 2) «розпредмечування» юридичної відповідальності в процесі владної діяльності компетентних органів і посадових осіб із метою встановлення правопорушника та складу скоєного ним правопорушення, об'єктивне й справедливе визнання відповідного виду та міри юридичної відповідальності; 3) реалізація правопорушником його міри юридичної відповідальності в контексті відповідної діяльності компетентних органів та посадових осіб [23, с. 181].

Серед багатьох наукових підходів щодо значення, стадій юридичної відповідальності, розрізняють два основних погляди на цю проблему – юридична відповідальність у негативному та позитивному ракурсі. Негативна відповідальність – це обов'язок суб'єкта зазнавати втрат за порушення приписів соціальних норм [24, с. 17]. Традиційним є твердження, що юридична відповідальність – це реакція держави на правопорушення, міра державного примусу. Відтак, відповідальність полягає в осуді правопорушення (правопорушника) та встановлення для нього певних негативних наслідків.

Визначення позитивній юридичній відповідальності надає О. Іванова: це усвідомлення суб'єктом своїх дій та співвідношення цих дій зі змістом чинних правових норм. Позитивна юридична відповідальність є засобом, завдяки якому юридична відповідальність реалізується у правомірній поведінці особи, є підґрунтям для дотримання та виконання норм права, що певним чином має заохочуватись державою. Така відповідальність залежить від правового статусу особи, взаємозв'язку між державою та суб'єктом позитивної юридичної відповідальності (у т.ч. якщо такий суб'єкт – інша держава чи міжнародна організація), передусім у контексті їх взаємних зобов'язань [25, с. 24].

Враховуючи вищезазначені твердження науковців, можна дійти певних висновків щодо юридичних аспектів відповідальності. Юридична відповідальність є окремим видом соціальної відповідальності, що полягає в застосуванні державою до правопорушника ряду

заходів примусу, передбачених правовими нормами. Головною причиною для застосування юридичної відповідальності може бути лише наявність правопорушення. Якщо дії та вчинки окремої особи або групи осіб не мають ознак правопорушення, то ця особа або група не підлягає юридичній відповідальності. Враховуючи тези щодо існування юридичної відповідальності у негативному та позитивному ракурсі, можна навести твердження щодо логічності у категорії юридичної відповідальності. Чим вищий рівень усвідомлення суб'єктом своїх дій (чим вищий рівень позитивної відповідальності), тим рідше застосовується осуд правопорушення та встановлення для правопорушника певних негативних наслідків (тим нижчий рівень негативної відповідальності).

Кожний вчинок людини є результатом обраного нею рішення в умовах морального вибору, що відповідно перетинає інтереси інших людей, суспільства. Враховуючи те, що моральний вибір показує дійсний зв'язок особи з іншими особами, і відповідно одержаний результат набуває значення для всього суспільства, це в будь-якому випадку накладає відповідальність на особистість.

Згадану моральну відповідальність умовно можна розділити на внутрішню та зовнішню. Внутрішню відповідальність можна віднести до такої категорії моралі як совість, що виражає здатність особистості усвідомлювати наслідки своїх дій, аналізувати можливі варіанти наслідків, і що найважливіше, діяти відповідно до цих усвідомлень. Інструментом цього «процесу» є моральні норми. Варто зазначити, що у процесі розвитку людської цивілізації цей інструмент вдосконалювався. Стосовно ж зовнішньої відповідальності, то вона проявляється у вигляді санкцій того ж суспільства на вчинки особистості. Тут доречно вказати й на факт того, що ці санкції, як і вчинки особистості є динамічними. Особа може здійснювати вчинки, які були притаманні первісній людині, а санкції будуть застосовуватися сучасні.

У моральній відповідальності виокремлюються й інші зв'язки. Як слушно зауважують дослідники, зокрема Е. Пузирьов, вона безпосередньо пов'язана зі специфікою реалізації моральної свободи, яка передбачає морально-відповідальну поведінку індивіда в соціумі та уособлює здатність особистості самостійно регулювати свою діяльність, відповідати за свої вчинки та їх наслідки [26, с. 40].

Отже, моральна відповідальність особистості – це обов'язок виконувати всі зобов'язання як вираження об'єктивної необхідності та закономірності суспільного життя.

Якщо моральні норми є інструментом, то стає можливим визначити й основні функції цього інструменту. Погодимось з тезою науковців, а саме Є. Мануйлова, що мораль як регулятор людської поведінки виконує такі основні функції: регулятивну, виховну, відображальну, оцінну, ціннісно-орієнтовану, мотиваційну, комунікативну [27, с. 4].

Визначивши інструментальні функції моральних норм, варто розкрити загальне розуміння та охарактеризувати моральну відповідальність. Для цього звернемося до теорії О. Власової. Відповідальність можна визначити як автономію, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, які суб'єкт відповідальності визначає самостійно. Звідси основними характеристиками відповідальності вважаються:

- самостійність як здійснення особистістю вибору способу діяльності (або спілкування) й досягнення результату під час встановлення як рівня складності діяльності, так і часу та меж, потрібних для її здійснення;
- незалежність від зовнішнього контролю внаслідок перетворення зовнішнього обов'язку на внутрішню потребу, що регулюється завдяки самоконтролю;
- усвідомлення цілісності завдання, що виконується (відповідальна людина знає, що вона робить, має чіткі особистісні критерії діяльності й передбачає наслідки власних дій);
- упевненість у своїх силах, сумісність їх із прийнятим завданням (безвідповідальна людина береться за неможливу справу або обіцяє неможливе) [28].

Тож, моральний аспект відповідальності особистості полягає у такому: брати на себе наслідки своїх дій і рішень в повній мірі та бути готовим пояснювати, виправляти і навіть нести покарання за них. Безперечно, відповідальна поведінка особистості в контексті моралі

завжди протиставляється безвідповідальній, тобто діяльності що породжує вчинки, які відбуваються без урахування наслідків для себе та оточення. Причин безвідповідальності можна навести багато, але майже завжди вона пов'язана з байдужістю та лінощами, легковажністю або ж надмірною самовпевненістю. Останні притаманні саме політикам, інколи управлінцям на різних рівнях. У доказ цього твердження можна навести дані аналітичного порталу «Слово і Діло», який відстежує рівень відповідальності українських політиків різного рівня на основі виконання обіцянок, програмних документів [29]. Після перевірки вказаних на сайті рейтингів та обіцянок, аналітичні висновки такі: у більшості випадків причиною невиконання обіцянок є порушення заявлених політиком термінів (можливо, що під час виголошення обіцянки з термінами політики керувались надмірною самовпевненістю); також занижують рейтинги відповідальності ті обіцянки, які нереально здійснити протягом каденції (можливо, що під час виголошення таких обіцянок політики керувались легковажністю). Відтак моральна відповідальність може поєднуватись з політичною відповідальністю.

Для того, щоб визначити, як трактується відповідальність з політологічної точки зору варто розглянути деякі узагальнені твердження.

З політологічної точки зору, відповідальність – це відповідність якостей носіїв владно-управлінської діяльності та реалізації ними своїх функцій і повноважень тим умовам і завданням, які постали перед країною і суспільством (відповідь на виклики часу, об'єктивні вимоги). Це глибоке усвідомлення суб'єктами влади й управління життєво важливих інтересів суспільства і країни, свого покликання самовіддано боротися за їх здійснення, здатність виробляти якісну політику, приймати найкращі рішення, здійснювати їх з максимальною користю заради загального блага [30, с. 5].

Варто розрізнити поняття юридичної та політичної відповідальності. За твердженням В. Мельниченко, політична відповідальність відрізняється від юридичної. Якщо остання пов'язана зі застосуванням негативних санкцій за порушення визначених законом норм поведінки та діяльності, то політична відповідальність постає як відповідальність за належне здійснення державної влади, державне управління загалом [31, с. 19].

Головною ознакою демократичної держави є відповідальність влади перед народом. Оскільки, зазвичай найвищим органом виконавчої влади в державі є уряд, то і його відповідальність потребує подальшої значної уваги та дослідження. Зокрема, актуальними будуть наукові твердження М. Барбера, який пропонує поглянути на роботу виконавчої влади зсередини назовні – із позиції самого уряду, пропонує інструменти для подолання викликів [32].

У висновках зазначимо, що основним змістом запропонованої роботи був розгляд філософських, юридичних, моральних аспектів категорії відповідальності. Увагу було приділено об'єктивній характеристиці, властивостям, атрибутам об'єкту пізнання – відповідальності як політологічній і водночас загальній соціально-філософській категорії.

У рамках філософського аспекту відповідальності, її трактування послугувало основою для пояснення зв'язків громадянина та держави, взаємовідносин громадян, ролі особи в суспільстві. Відповідальність за власні рішення визначається важливою ознакою зрілого громадянина, який зобов'язаний приносити суспільне благо. Держава ж, контролюючи відповідальність громадянина, реалізує одну з найважливіших своїх функцій – забезпечення соціальної справедливості. В історії політико-філософської думки теорія відповідальності привертала увагу численних мислителів та збагатилася вже сучасними трактуваннями. Розуміння та уявлення відповідальності у філософському аспекті дає можливість досліджувати проблематику відповідальності у юридичному та моральному вимірах.

Юридична відповідальність є окремим видом соціальної відповідальності, що проявляється в застосуванні державою до правопорушника ряду заходів примусу, передбачених правовими нормами. Головною причиною для застосування юридичної відповідальності є наявність правопорушення. З розвитком усвідомлення суб'єктом своїх дій

рідше застосовується осуд правопорушення. Ця теза буде доречною і для морального аспекту відповідальності.

Моральний аспект відповідальності особистості полягає у таких важливих зобов'язаннях: прийняття наслідків своїх дій і рішень в повній мірі; готовність пояснювати, виправляти і навіть нести покарання за них. На противагу такій поведінці найчастіше розглядається безвідповідальна особистість, що провадить діяльність, готова на вчинки без урахування наслідків для себе та оточення. Загалом моральна відповідальність особистості осмислюється як обов'язок виконувати всі зобов'язання; у цій категорії відображено об'єктивну необхідність і закономірності розвитку суспільно-політичного життя. Людина самостійно обирає бути відповідальною, чесною або ненадійною, лицемірною.

З політологічної точки зору, найважливіше в політичній та урядовій діяльності – це виконувати програмні зобов'язання та обіцянки. Якщо посадовці постійно не дотримуються своїх слів, демократія, політичний та економічний лад держави може бути під загрозою. Можна стверджувати, що філософські, юридичні, моральні та політологічні основи відповідальності є актуальними в діяльності владної еліти України. Відповідальність за управлінські рішення, дотримання норм законів, виконання покладених зобов'язань сприяють не тільки росту рейтингів політика, але й загалом є першоосновою для стабільності та ефективності політичного та економічного ладу держави.

З перспективи подальших досліджень, оскільки тематика відповідальності дотична до багатьох прошарків суспільства, цілком доречним буде детальніший розгляд саме політичного аспекту відповідальності на прикладі різних соціальних груп. Виконання політиками та чиновниками програмних документів, владних функцій у деяких випадках суперечить основам юридичної та моральної відповідальності. Виникає потреба глибокого дослідження проблеми політичної відповідальності владної еліти України в процесі виконання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Використана література:

1. Арістотель Нікомахова етика. К.: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
2. Платон Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
3. Платон Закони; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунов] // Платон. Государство. Закони. Политика. М.: Мысль, 1998. С. 385-716.
4. Платон Политика; [пер. с древнегреч. С.Я. ШейнманТопштейн] // Платон. Государство. Закони. Политика. М.: Мысль, 1998. 717-797 с.
5. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
6. Арістотель Політика; [пер. з давньогрецьк. О. Кислюк]. К.: Основи, 2003. С. 66-68.
7. Августин Аврелий Блаженный О граде Божиим: книги XIV-XXII; [сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеев]. СПб.: Алтея; К.: УЦИММ-Пресс, 1998. Т. 4. 24-25 с.
8. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Наука. 1964. 752 с.
9. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М.: Мысль, 1964. Т. 2. 324- 326 с.
10. Гоббс Т. О свободе и необходимости. М.: Мысль, 1964. Т. 1. 537 с.
11. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М.: КАНОН-пресс. 1998. 129 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М.: КАНОН-пресс. 1998. С. 207-212.
13. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. М.: Мысль, 1965. Т. 4. 478 с.
14. Фукуяма Ф. Україна у глобальній битві за демократію – на передовій // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27941881.html> (дата звернення: 23.08.2018).
15. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Мысль, 1985. Ч. 2. С. 1292-1293.

16. Collins English Dictionary / HarperCollins Publisher 2020. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/responsibility> (дата звернення: 05.01.2020).
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». 2009. 177 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови [укладач і головний редактор В.Т. Бусел]. К.: Перун, 2001. 1440 с.
19. Правознавство: підручник; Ред. В. В. Копейчиков, А. М. Колодій. К.: Юрінком Інтер, 2002. 736 с.
20. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. 6-те вид. Х.: 2002. 176 с.
21. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність» // Вісник ХНУВС. 2014. № 3 (66). С. 6-15.
22. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до // Повітряне і космічне право. К.: 2012. № 2 (23). С. 10-15.
23. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с.
24. Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность. Т.: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. 200 с.
25. Иванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності // Вісник Академії адвокатури України. Число 3(25), 2012. 21-26 с.
26. Пузырев Е. В. Воспитание ответственности студентов // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 2. С. 39-41.
27. Мануйлов Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Х. : Право, 2012. Вип. 8. С. 3-8.
28. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. К. : Либідь, 2005. 400 с.
29. Аналітичний портал «Слово і Діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/rejtyngy> (дата звернення: 05.01.2020).
30. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валецький, В. В. Голуб та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. Київ : НАДУ, 2011. 44 с.
31. Мельниченко В. Розмежування політичної та юридичної відповідальності в державному управлінні // Галузь науки «Державне управління»: історія, теорія, впровадження»: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 трав. 2010 р. К. : НАДУ, 2010. Т. 1. 536 с.
32. Барбер М. Як керувати урядом. На користь громадян і для спокою платників податків / пер. з англ. К. Діса. К.: Наш Формат, 2019. 357 с.

Havryliuk V. Responsibility: Political, Philosophical, Legal, Moral Aspects

The article is devoted to the study of philosophical, legal, moral aspects of responsibility as a political science and at the same time general social and philosophical category. Responsibility as a political category is, first of all, considered an integral part of modern democratic government. Philosophical aspects of responsibility are comprehended by analyzing and generalizing the individual works of the philosophers of Antiquity, the Middle Ages, and the Enlightenment. Attention is also paid to contemporary philosophical views on the category of responsibility. In general, the evolution of views on the category of responsibility is explored. Philosophical interpretations of responsibility are distinguished in the context of explaining the relations between the citizen and the state, the relationship between the citizens themselves, the role of the individual before society. To determine the legal and moral aspects of the scientific works of contemporaries.

Since there is no single definition of legal responsibility in legal science, the basic views of modern scholars on the problem have been shown. The characteristics of moral responsibility are outlined. Defined as moral responsibility is combined with political responsibility. The emphasis is on the fact that the philosophical, legal, moral and political foundations of responsibility are relevant in the activity of Ukraine's own elite, since responsibility for administrative decisions, compliance with the rules of law, fulfillment of obligations are the basic for stability and efficiency of political and economic order of the state. The necessity of a deep study of the problem of political responsibility of the ruling elite of Ukraine in the process of implementation of the Association Agreement with the European Union has been determined.

Keywords: responsibility, legal responsibility, moral responsibility, political responsibility, rating of responsibility, power.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.11>

УДК: 321.01

Печерський П. М.

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ЯК КРИТЕРІЇ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕННЯ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

В оглядовій статті наведені та проаналізовані окремі наукові підходи до проблеми політичної відповідальності, які вказують на те, що це є позаюрідична відповідальність як в аксіологічному вимірі, так і в діяльнісному. Поєднання цього поняття з юридичними нормами права не створюють позитивного підґрунтя для виокремлення політичної відповідальності в самостійний вид відповідальності. За результатами аналізу визначено проблематику, яка малодосліджена в наукових колах, а саме означення вичерпного кола суб'єктів політичної відповідальності, критерії та порядок її застосування. Наведене визначення політичної відповідальності з урахуванням вже існуючих наукових підходів зі застосуванням до цього поняття розширеного спектру політичних відносин. Запропоновано розглядати цю проблематику в контексті соціально-психологічного ставлення суб'єктів політичних відносин до публічно-просторових стосунків в поєднанні зі матеріальними (інституційними) компонентами соціальної організації державного управління. Звертається увага на позаюрідичний характер політичної відповідальності та наведені соціальні критерії для притягнення до політичної відповідальності. Підкреслюється, що основним критерієм для оцінки та застосування політичної відповідальності до представників владних інституцій є соціальний чинник як індикатор, що відображає рівень їх підтримки суспільними масами та рейтинг авторитетності й безальтернативності в громадському просторі. Водночас відсутність чітких критеріїв застосування політичної відповідальності та законодавча невизначеність щодо вичерпного переліку політичних посад не створює розвитку цієї проблематики, що дає нові наукові поштовхи для вдосконалення вже наявних наукових підходів до застосування відповідальності в публічному просторі.

Ключові слова: політичні відносини, демократичні цінності, політична відповідальність, соціальна організація, соціальний чинник, позаюрідична відповідальність, публічні відносини.

Відсутність загально визначеного поняття політичної відповідальності не сприяє впорядкованості суспільним відносинам і стабільній самоорганізації виборців у процесі надання оцінки політичній роботі. Особливі вимоги до застосування відповідальності публічно-владних інституцій зумовлені їх роллю у вирішенні суспільних проблем і специфікою задіяних засобів для досягнення загальносуспільних результатів, які сьогодні сприймаються як підзвітність та підконтрольність за унормованою ієрархією. Водночас застосування легальних і легітимних засобів примусу в позаюрідичному просторі не має

ознак усталеного способу притягнення до політичної відповідальності суб'єктів владних повноважень з боку громадсько-активних суспільних рухів. Публічне управління не містить чітких механізмів забезпечення та застосування політичної відповідальності, критеріїв її застосування та наслідків для суб'єктів політики, чим створює невизначеність в публічній площині для суспільства та актуалізує цю проблему.

Аналізуючи наукові публікації, можна зробити суперечливі висновки щодо проблеми політичної відповідальності, яка розкривається науковцями. Так, М. Самуйлік, І. Кресіна, С. Балан, О. Зайчук, Н. Оніщенко, В. Кафарський, звертаючись до проблеми, слушно розглядають політичну відповідальність як окремий вид соціальної відповідальності [1-5]. У той же час, в окремих напрацюваннях відсутнє розмежування політичної та юридичної відповідальності, звертається увага на такий вид юридичної відповідальності як конституційно-правова [6, с. 8; 7; 8] або ж ототожнюється політична відповідальність як вид юридичної [9, с. 146]. Є й погляд на конституційно-правову відповідальність як різновид політичної [10, с. 16].

Проблематика полягає в тому, що в політичній площині відсутнє чітке визначення місця та особливостей політичної відповідальності органів публічної влади в системі соціальної відповідальності. Відтак виокремлення політичної та юридичної відповідальності в контексті предметної специфіки компетенцій публічно-владних інституцій є основоположним елементом, який необхідний для унормування механізму застосування політичної відповідальності.

Враховуючи зазначені в статті наукові підходи та з урахування політичної необхідності, метою цієї статті є надати визначення політичної відповідальності як самодостатньому різновиду відповідальності.

Становлення України як суверенної, незалежної демократичної, соціальної, правової держави передбачає необхідність активізації розбудови громадянського суспільства, що є гарантом рівності, стабільності та захищеності кожної особистості. Наділення суспільства злагодженою, зрозумілою функцією автономного управління державою є глобальним завданням для кожної демократичної країни, в якій джерело влади є народ. У розвинутих європейських країнах взаємодія державних ідеалів та суспільства базується на засадах гармонійного розвитку державно-правових інституцій та засобів гарантування і захисту прав та інтересів особи, шляхом надання кожному громадянину реальної влади у вигляді соціального осуду або наділення вотуму довіри суб'єкта політики.

Захист державними інституціями демократичних цінностей та основних свобод людини є фундаментом побудови соціально зрілого суспільства та гарантією від домінації монополістичних та авторитарних настроїв меншості на зразок олігархату, корпорацій, великих платників податків. Гарантії основних прав і свобод людини та громадянина становлять систему норм, принципів, правил, традицій, умов і вимог. Від того, як ці правила виписані та як їх розуміє суспільство, залежить ефективність реалізації політичних свобод і якість політичного контролю. Тож, чим вища політична культура, збалансованіші демократичні інституції, конструктивніша правотворча атмосфера, стійкіший профіцит економіки, вищий рівень виховання і культури населення та ступінь суспільної злагоди, тим вищі й ефективніші будуть державні гарантії захисту прав і свобод людини.

Реалізація основних прав і свобод людини нерозривно пов'язана з демократичною, правовою державою, в якій носієм суверенітету та єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У контексті реалізації свого права контролю влади і виникає таке поняття як політична відповідальність, яку кожен індивід розуміє по-різному. Враховуючи те, що в наукових колах є різні підходи до поняття «політична відповідальність», в тому числі і як різновиду юридичної, спробуємо надати цьому поняттю соціальне забарвлення, що, на наш погляд, більше підходить до політичних взаємовідносин між суспільством та владними інституціями із виділенням малодослідженої сторони проблематики.

Для початку, спробуємо навести ключові наукові підходи до розуміння політичної відповідальності як до виду соціальної відповідальності, у якому відсутня юридична складова. За результатами аналізу викладених наукових підходів, спробуємо дати визначення політичної відповідальності як самодостатнього виду відповідальності.

Формулюючи визначення політичної відповідальності, М. Самуйлік зазначав, що це «різновид соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів, у зв'язку з організацією та розвитком державної влади, а також при розробці та проведенні в життя політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства» [5, с. 18]. У цьому контексті, згідно з твердженням М. Самуйліка, до суб'єктного складу політичної відповідальності, окрім її безпосередніх носіїв – органів та інститутів влади державного та місцевого рівнів – додають і недержавні органи, громадські організації, що функціонують у сфері політичного життя.

На думку В. Савина, політична відповідальність є відповідальністю органів державної влади і посадових осіб перед народом, населенням відповідної території «за невідповідність їхньої діяльності мандату довіри, що виявляється в їхній нездатності напрацьовувати і здійснювати максимально корисні для блага людей рішення» [11, с. 64].

На думку авторського колективу Е. Афоніна, О. Л. Валевського та ін., політична відповідальність – один із засобів демократичного контролю за владою. Науковці стверджують, що це багатоаспектне поняття. У політичній відповідальності присутній комунікативний аспект, за допомогою якого суб'єкт політик позиціонує себе в політичному просторі. Комунікативна складова реалізується через проголошення суб'єктом політики своїх намірів, планів та обіцянок. Етична складова полягає в необхідності суб'єктів політики виконувати проголошені плани і програми. Етична складова полягає у вимогах, які висуває суспільство, щоб політична діяльність відповідала прийнятним морально-етичним нормам. Відтак, констатують науковці, політична відповідальність виконує контролюючу функцію, коли суспільство, вимагаючи проводити відповідальну політику, здійснює контроль за діяльністю суб'єктів політики. Вимоги до впровадження політичної відповідальності виконують також захисну функцію від некомпетентної політики. Також, переконані науковці, що політична відповідальність є стимулом для подальшого розвитку політичних інститутів і державного управління. Використовуючи засоби підвищення політичної відповідальності, можна будувати оптимальнішу систему політичних відносин і ефективне державне управління [12, с. 6, 7].

Аналізуючи такий науковий підхід до основних напрямів застосування політичної відповідальності можна віднести, по-перше, популізм, який проявляється в проголошенні нереальних планів і нездійснених програм. По-друге, це некомпетентність, яка проявляється в нездатності використовувати ефективні прийоми формування і впровадження політики. По-третє, безвідповідальна політика є завжди неефективною і неякісною.

У доповнення до вищезазначеного висновку звертаємо увагу на те, що до загальних характеристик політичної відповідальності інші дослідники відносять: її можливість впливати на владу, забезпечувати відповідність політичного процесу до вимог суспільства, примушувати владу виконувати схвалені суспільством програми, спонукати владу виконувати умови «договору» зі суспільством; її виникнення саме у процесі діяльності різних суб'єктів щодо розроблення та реалізації політики, що має відображати мету та напрями прогресивного розвитку суспільства [13, с. 172; 14; 5, с. 18; 15].

Водночас, відсутність наукових підходів щодо притягнення до політичної відповідальності без застосування юридичної процедури, нівелює запропоновані підходи. Розмежування вже існуючих підходів до розуміння політичної відповідальності є необхідним і вкрай важливим для даної наукової проблематики.

Про загальний підхід застосування політичної відповідальності у публічному просторі також вказують наступні наукові висновки.

Так, на думку М. Самуйлік, політична відповідальність розглядається у вимірі організації та розвитку державної влади [5, с. 18]. Здебільшого вона розкривається через

поняття обов'язку, відплати, покарання суб'єктів владних повноважень [16; 15]. До сторін цієї відповідальності відносять політиків, владу, опозицію, народ. Особливо підкреслюється політична відповідальність суб'єктів владних повноважень, які були обрані громадянами на виборах [17]. В. Трояник вважає, що суттєвим для розуміння природи політичної відповідальності є те, що вона розглядається як важливий інструмент стабілізації політичних відносин, а також запобігання суспільним конфліктам [15].

Вищезазначені аргументи, є чіткими та послідовними, однак в них відсутнє зрозуміле визначення публічної відповідальності, механізми її застосування та які посади мають відноситись до політичних. Саме ці основні моменти є найменш досліджені та дискусійні. Водночас, аналізуючи вищенаведені підходи, можна зробити висновок, що науковцями більше уваги приділяється суб'єктивному характеру виникнення такої відповідальності.

Так, до визначальних рис політичної відповідальності В. Мельниченко відносить її суб'єктивний характер. При цьому виділяючи кілька вимірів суб'єктивізму. Науковець зазначає, що передусім такий характер пояснюється залежністю цього виду відповідальності від політичної, правової культури населення, розвитку практики оцінювання діяльності органів публічної влади, рівня розвитку політичної системи, зокрема політичних інститутів [18, с. 181].

Для розкриття змісту суб'єктивності окремо розглядають моральний та психологічний фактори, передусім стосовно вимог щодо високого рівня професійної компетентності, почуття обов'язку, патріотизму, усвідомлення суб'єктом владних повноважень своєї причетності до вирішення важливих для життя суспільства питань [19].

До дискусійних питань також належать протиставлення правового та морального складника в розкритті політичної відповідальності, конкретизація сутності, змісту та ролі правового чинника у здійсненні цього виду відповідальності. Втім, беручи до уваги суб'єктивний та відносний характер політичної відповідальності, можна стверджувати, що вона суттєво відрізняється від юридичної, адже немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших політичних умовах.

На наше переконання, саме з вищенаведеними факторами потрібно розглядати політичну відповідальність як вид соціальної, а не юридичної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних спільнот як суб'єктів політики, суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади. Однак плутанина щодо порядку застосування та меж такої позаюридичної відповідальності не сприяє сприйняттю публічної відповідальності як окремого та самодостатнього виду відповідальності.

Для демократичного режиму політична відповідальність – одна з основних умов становлення, розвитку та досконалого функціонування демократії як ідеального врядування, до якого прагнуть держави та їх політичні діячі, реалізацію та втілення якої перманентно декларують навіть ті країни, чий державний режим далекий від сповідування демократичним цінностям. Політична відповідальність не є іманентною виключно демократії.

Можна погодитись із тим, що політична відповідальність як окремий феномен політичного життя, пов'язана зі соціальною відповідальністю як в аксіологічному вимірі, так і у діяльнісному. Політична відповідальність прямо стосується сфери політичної діяльності, тобто пов'язана з відносинами влади, що розуміється не лише як засіб підкорення та панування (Т. Гоббс, М. Вебер), а і як комунікативний процес узгодження групових інтересів (Г. Арентс).

Враховуючи чітке сприйняття та напрями застосування політичної відповідальності суспільством, однак неповне визначення суб'єктивного складу таких публічних відносин і дискусійний процедурний момент його застосування, виокремлення основних критеріїв для визначення політичної відповідальності є політично необхідним і доцільним.

Базуючись на понятті політичної необхідності, можна визначити, що політична відповідальність – це самодостатній вид соціальної відповідальності, який регулює відносини у політичній сфері суспільної взаємодії, а саме визначає відповідність процесу,

проявів та наслідків діяльності суб'єктів політики системі правил політичного життя, загальноприйнятим нормам здійснення публічної влади з урахуванням інтересів суспільства загалом і держави зокрема. Політична необхідність владної діяльності є її об'єктивним компонентом, який виражається у принципах діяльності політичних суб'єктів, які сформувалися як частина їх свідомості у процесі політичної соціалізації.

Потрібно наголосити на тому, що усе більше увагу сучасних дослідників привертають питання соціальних і соціально-психологічних проблем розвитку суспільства, структурних елементів людської психіки та їх взаємоузгодження, взаємозв'язок із матеріальними (інституційними) компонентами соціальної організації. Досить точно співвідношення психосоціальної природи соціальних явищ і процесів та особливостей їх інституційної архітектури відображає аксіома С. Московічі, який справедливо писав про нерозривність психічного та соціального. З огляду на це, доцільно виділити науковий підхід В. Кафарського, який зазначає, що політична відповідальність може тлумачитися як особливий різновид взаємозв'язку між матеріальними компонентами політичної системи – державними і недержавними інститутами, які здійснюють владу, та нематеріальними компонентами – насамперед політичними нормами, які визначають діяльність суб'єктів політики, та з іншими нематеріальними компонентами [3]. Саме «інші нематеріальні компоненти» містять ті психосоціальні (ширше – психосоціокультурні) чинники, які визначають ключовий елемент суб'єктивної реальності – людську ідентичність [12, с. 12].

Беручи до уваги вищезазначене, можна констатувати, що в будь-якому політичному просторі, політична відповідальність безпосередньо пов'язана зі соціальними нормами, насамперед, які засновані на уявленнях про добро і зло, справедливість, честь та гідність людини, які забезпечуються моральним осудом. Політичні норми регулюють відносини, що складаються між соціальними спільнотами (класами, соціальними групами, націями) й організаційними формами їх об'єднань з приводу здійснення політичної, публічної влади. Політична відповідальність означає усвідомлення необхідності виконання вимог, що обумовлені політичними нормами, а також осуд за їх невиконання чи неналежне виконання через некомпетентність або корисливі інтереси. Діяльність політичних партій, органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб передбачає політичну відповідальність перед соціальними спільнотами, інтереси яких вони виражають. Зауважимо, що нерідко моральна відповідальність та засоби, що її забезпечують, виявляються не менш ефективними, ніж це має місце в праві. Відтак, відсутність чітких критеріїв, якими можна було б керуватись при застосуванні політичної відповідальності до публічно-політичних суб'єктів суспільних відносин, спричиняє плутанину між межею відповідальності, яка може бути застосована громадянським суспільством безпосередньо або державою зокрема, а також не сприяє вирішенню проблематики взаємного застосування відповідальності суспільством та державою в політичних процесах країни.

Отже, залишається актуальним і вкрай важливим виключення зі складу політичної відповідальності застосування юридичної процедури, яка пов'язується із виключно адміністративною вертикаллю державних інституцій. Крім того, чітке визначення політичних посад і критеріїв застосування політичної відповідальності є важливою складовою для подальших досліджень цієї проблематики.

Використана література:

1. Балан С. Б. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007. 20 с.
2. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
3. Кафарський В. І. Політична і конституційно-правова відповідальність суб'єктів державно-політичних відносин // Держава і право ІДіП ім. В. М. Корецького НАН України: зб. наук. пр. Випуск. 48. Київ: 2010. С. 124-131.

4. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості ІДП ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: 2009. 68 с.
5. Самуйлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1997. 24 с.
6. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 17 с.
7. Батанов О. Б. Відповідальність в місцевому самоврядуванні: деякі питання теорії // Правова держава : щоріч. наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2002. Випуск 13. С. 135-146.
8. Батанова Н. Конституційно-правова відповідальність у сфері місцевого самоврядування // Вісн. Центр. виборч. комісії. 2008. № 4. С. 61-67.
9. Рябченко О. П. Примус як ознака політичної відповідальності // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. Спецвип. : До 10-річчя утворення Національного університету внутрішніх справ ред. О. М. Бандурка. - Х. : НУВС, 2002. С. 141-145.
10. Малкіна Г. Вибори як засіб реалізації політичної відповідальності // Віче. 2008. № 12. С. 16-18.
11. Савин В.И. Ответственность государственной власти перед обществом // Государство и право. Киев, 2000. № 12. С. 64-72.
12. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валецький, В. В. Голубь та ін. ; [за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова]. Київ: НАДУ, 2011. 44 с.
13. Балуцька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості // Вісник Львів. ун-ту. Серія філос. 2011. Вип. 14. С. 166–174. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/los/article/viewFile/843/871>. 15.08.2018.
14. Серебрянников В.В. Ответственность власти // Представительная власть: мониторинг, анализ, информация. 1996. № 8 (15). URL: http://www.niiss.ru/mag11_otvets_vlas.shtml (дата звернення: 13.07.2017).
15. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 17 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/17320.html> (дата звернення: 15.08.2018).
16. Лескин В. Интернет-передача «Обретение смыслов». Тема: «Политическая ответственность». Вып. № 135 // Центр Сулакшина (Центр науч. полит. мысли и идеологии). URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/politicheskaja-otvetsvennost> (дата звернення: 13.07.2017).
17. Сулакшин С. Интернет-передача «Обретение смыслов». Тема: «Политическая Ответственность». Вып. № 135 // Центр Сулакшина (Центр научной политической мысли и идеологии). URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/politicheskaja-otvetsvennost> (дата звернення: 13.07.2017).
18. Мельниченко В. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності // Вісник Нац. академії держ. упр. при Президентові України. 2011. Вип. 1. С. 175–183.
19. Співак В. М. Політична відповідальність // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 792 с. URL: http://leksika.com.ua/15530910/legal/politichna_vidpovidalnist (дата звернення: 19.07.2017).

Pecherskiy P. Social Factors as Criteria for Forming an Idea of Political Responsibility

The review article outlines and analyzes individual scientific approaches to the problem of political responsibility, which indicate that this is an extra-legal responsibility, both axiologically and in terms of activity. Thus, the combination of this concept with the legal norms of law does not

create a positive basis for the separation of political responsibility into an independent form of responsibility. The results of the analysis identified problems that are not well-researched in the scientific community, namely the definition of an exhaustive range of subjects of political responsibility, criteria and the procedure for its application. The definition of political responsibility is taken into account taking into account already existing scientific approaches with application of the extended range of political relations to this concept. It is proposed to consider this issue in the context of the socio-psychological attitude of political relations subjects to public-spatial relations in combination with the material (institutional) components of the social organization of public administration. Attention is drawn to the non-legal nature of political responsibility and the social criteria for bringing to political responsibility. Thus, the article draws attention to the fact that the main criterion for assessing and applying political responsibility to the representatives of government institutions is a social factor, which is an indicator that reflects the level of their support to the public and reflects the rating of authority and non-alternativeness in the public space. At the same time, the lack of clear criteria for the use of political responsibility and the legal uncertainty regarding the exhaustive list of political positions does not create a sustainable development of this issue, which further gives new scientific impulses for the improvement of the existing scientific approaches to the application of responsibility in the public space.

Keywords: political relations, democratic values, political responsibility, social organization, social factor, non-legal responsibility, public relations.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.12>

УДК 327 (5) (73)

Рудик А. О.

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В АРАВІЙСЬКИХ МОНАРХІЯХ

У статті охарактеризовано конституційне закріплення недоторканності та невідповідальності глави держави таких аравійських монархій як Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія. Розкрито форми політичної відповідальності, закріплені в конституціях досліджуваних держав, такі як відхилення парламентом монаршої законодавчої ініціативи, подолання легіслатурою вето монарха, скасування монаршого декрета-закону, відхилення ініціатив глави держави, винесених на референдум та інших. Встановлено спосіб виявлення фіктивності чи реальної можливості реалізації тієї чи іншої форми політичної відповідальності глави держави залежно від інших конституційних обставин, таких як право монарха достроково припинити повноваження парламенту та здатність впливати на формування депутатського корпусу. У цьому ж ключі проаналізовано політичну практику кожної досліджуваної монархії на предмет застосування главою держави конкретного права, наприклад, накладення вето на законопроект, та настання його політичної відповідальності. При цьому враховано такі фактори як наявність опозиції в парламенті, гострота політичної боротьби та політична кон'юнктура. З'ясовано, що в Омані та Саудівській Аравії інститут політичної відповідальності глави держави відсутній. У Бахреїні, Катарі, Кувейті та Об'єднаних Арабських Еміратах він має фіктивний або гіпотетичний характер, оскільки інші конституційні обставини та політична практика свідчать про неможливість реалізації конкретної форми політичної відповідальності монарха, або приклади застосування відсутні у політичній практиці досліджуваних монархій, або конкретна форма політичної відповідальності виступає як інструмент збереження консенсусу. Обґрунтовано, що такі елементи конституційного статусу монарха як недоторканість та невідповідальність не є абсолютними для всіх нині існуючих монархій.

Ключові слова: політична відповідальність, інститут політичної відповідальності глави держави, форми політичної відповідальності глави держави, політична трансформація.

Різниця у ступені недоторканості та (не)відповідальності глави держави у республіці та монархії зумовлюється специфікою природи влади останнього. Монарх, навіть у виборній монархії, отримує свій титул в силу походження та в особливому порядку. Якщо у республіках глава держави, не зважаючи на формальну вимогу не представляти конкретну політичну силу (закріплена не у всіх країнах), все ж асоціюється з певною політичною партією або прихильниками якоїсь ідеології, то монарх апріорі знаходиться поза партійною політикою. Проте досвід ХХ – початку ХХІ ст. показав, що монархи окремих країн не лише не тримаються осторонь політичної боротьби, а навпаки заглиблюються в неї, навіть створюючи власні політичні партії. Відповідно, така ситуація зумовила потребу законодавчого врегулювання ступеня залучення монарха в публічну політику та визначення порядку його взаємовідносин з урядом та парламентом. Так почав виникати інститут політичної відповідальності глави держави в монархії.

Актуальність дослідження цього процесу полягає в тому, що він є одним з елементів політичної трансформації інституту монархії, оскільки відображає зміну конституційного статусу одного з вищих органів державної влади. Окрім суто наукового інтересу розгляд цієї проблеми має практичний вияв. Не зважаючи на те, що монархії складають лише приблизно ¼ від усіх нині існуючих держав у світі, ряд з них відіграє суттєву роль на міжнародній арені (наприклад, монархії Аравійського півострову). Окрім значних запасів нафти та газу, аравійські монархії знаходяться на перетині геополітичних інтересів таких країн як США, Велика Британія, Росія, Китай та Іран. Тому важливо розуміти, яким чином політична трансформація інституту монархії в регіоні впливатиме на політику його країн. Якщо в європейських монархіях цей процес вже не зачіпає основ політичної системи, то в аравійських – спостерігається зміна характеру взаємовідносин між вищими органами державної влади. Це впливає на внутрішню політику і отримує свій вияв у зовнішній, не говорячи про політичну стабільність загалом. Враховуючи, що монарх, незалежно від різновиду монархії, є центральною фігурою в державі, дослідження відповідальності глави держави в аравійських монархіях є важливою в контексті прогнозування стабільності політичних інститутів в регіоні.

Метою даної статті є обґрунтування виникнення інституту політичної відповідальності глави держави в аравійських монархіях. Відповідно, для її досягнення варто вирішити такі *завдання*: охарактеризувати конституційне закріплення недоторканості і невідповідальності глави держави в аравійських монархіях; розкрити поняття «політична відповідальність» та виявити форми політичної відповідальності монархів Бахрейну, Катару, Кувейту, Об'єднаних Аравійських Еміратів, Оману та Саудівської Аравії; з'ясувати реальність настання політичної відповідальності глави держави в кожній з окреслених монархій.

Конституційний статус глави держави визначається недоторканістю та невідповідальністю. Якщо мова йде про президента, то ці елементи мають відносний характер, а якщо про монарха – абсолютний. Це означає, що він взагалі не несе ні юридичної, ні політичної відповідальності за свої дії [6, с. 259].

Серед українських вчених найбільш повно до питання дослідження політичної відповідальності підійшла Г. Малкіна. Тому її визначення доцільно взяти за базове. На думку дослідниці, політична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, організацій та соціальних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади [4, с. 29]. Відтак інститут політичної відповідальності – це система політико-правових норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб'єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених функцій та повноважень [4, с. 39].

Проблемі монархії як формі державного правління присвячено чимало наукових напрацювань. Тут варто згадати В. Сухоноса [5], Ю. Коломійця [3], С. Камінського [2] та І. Александрова [1]. Однак згадані вчені зосереджувалися або на розгляді сутності монархії як форми державного правління, або на аналізі економічної модернізації окремих монархій, оминаючи питання їхньої політичної трансформації, зокрема на рівні окремих інститутів. Наша стаття покликана заповнити існуючий науковий вакуум.

Отже, у конституціях Бахрейну (ст. 33) [9], Катару (ст. 64) [10], Кувейту (ст. 54) [11] та Оману (ст. 41) [8] прямо зазначається, що особа монарха недоторкана. Тут варто звернути увагу, що про невідповідальність мова не йде. В конституціях ОАЕ [12] та Саудівської Аравії [7] жодним чином не регулюється питання недоторканності та невідповідальності глави держави. Це може означати або неможливість настання політичної відповідальності президента перших та короля другої апріорі, або їхню постановку над системою взаємовідносин між вищими органами державної влади. Загалом Конституцією Саудівської Аравії в принципі не передбачено жодної форми політичної відповідальності короля. Враховуючи абсолютний характер його влади, попередні тези отримують свої підтвердження. Цього не скажеш про конституційну практику ОАЕ. Закріплення ж недоторканності особи султана Омана одночасно означає його невідповідальність – в основному законі держави немає жодної форми його політичної відповідальності.

У всіх інших арабських монархіях інститут політичної відповідальності глави держави представлений такими формами:

- відхилення парламентом монаршого законопроекту (Бахрейн, Кувейт);
- подолання легіслатурою вето глави держави (Бахрейн, Катар, Кувейт);
- скасування монаршого декрету-закону (Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ);
- відхилення ідеї монарха, висунутої шляхом референдної ініціативи (Бахрейн, Катар);
- скликання парламенту, повноваження якого раніше були припинені монархом (Бахрейн, Кувейт);
- неперевіщення монарха (ОАЕ).

Якщо не брати до уваги останню форму, яка є специфічною суто для ОАЕ, всі інші майже повністю рівнозначно представлені в Бахреїні, Катарі та Кувейті. Перші дві з наведеного списку є притаманними і для глав республік, третя походить від рудиментарного права монарха видавати декрети, що мають силу закону. Четверта теж притаманна конституційній практиці республік, але зустрічається доволі рідко. П'ята форма є специфічною для Бахрейну та Кувейту. Варто звернути увагу, що в жодній з досліджуваних монархій не існує інституту контрасигнатури, що вже є одним зі свідчень реальності влади місцевих монархів. У будь-якому разі виявлення конституційно закріплених форм політичної відповідальності недостатньо для оцінки інституту політичної відповідальності арабських монархів. Для цього потрібно розглянути можливість реалізації кожної закріпленої форми з огляду на повноваження самого монарха та політичну практику конкретної держави.

Отже, як вже зазначено, правом законодавчої ініціативи володіють король Бахрейну та емір Кувейту, а тому вони можуть понести політичну відповідальність у разі відхилення запропонованих ними законопроектів парламентами. Проте реалізація такого сценарію залежить від наявності у монарха права достроково припинити повноваження легіслатури, а також від можливостей впливати на формування депутатського корпусу. Так, згідно ч. 5 ст. 42 Конституції Бахрейну, король володіє правом дострокового припинення повноважень Палати депутатів (нижня палата). Втім у відповідному указі мають бути викладені причини розпуску, а наступний розпуск не може відбутися з тієї ж самої причини, що й попередній [9]. Аналогічний порядок викладений у ч. 1 ст. 107 Конституції Кувейту [11]. Також варто звернути увагу, що як Палата депутатів Бахрейну, так і Національна Асамблея Кувейту обираються в ході прямих виборів. Однак згідно ч. 2 ст. 80 ті міністри, які не є депутатами парламенту, стають ними в силу виконання своїх повноважень [11]. Зараз таких членів уряду 14 з 16. Тому емір додатково розширює депутатських корпус Національної Асамблеї,

збільшуючи кількість парламентарів, потрібну для відхилення свого законопроекту, з 26 до 33. Це, очевидно, ускладнює процес, оскільки за результатами останніх виборів у 2016 р. опозиція виграла 24 місця. Дострокове припинення повноважень парламенту через відхилення законодавчої ініціативи монарха мало місце у 2006 р., у зв'язку з відмовою Національної Асамблеї приймати виборчу реформу. У політичній практиці Бахрейну такої ситуації не було. Теж саме стосується й випадків відхилення законопроектів короля. Тому в Кувейті реалізація цієї форми політичної відповідальності нівелюється повноваженнями монарха, що отримало відображення у політичній практиці. У Бахреїні аналогічна ситуація, але без практичного втілення.

Як і у випадку з відхиленням монаршого законопроекту, настання політичної відповідальності через подолання вето глави держави повністю корелюється з його повноваженнями у питанні розпуску парламенту та формуванні депутатського корпусу. Ч. 4 ст. 35 Конституції Бахрейну передбачає, що вето короля може бути подолане 2/3 голосів від складу нижньої та верхньої палат парламенту [9]. Перш за все, варто звернути увагу, що Консультативна Рада (верхня палата) повністю формується королем. Тому навряд чи можна говорити про її нелояльність. По-друге, як вже зазначалося, монарх Бахрейну володіє необмеженим правом розпуску Палати депутатів. По-третє, у політичній практиці Бахрейну жодного разу не застосовувалося право вето. Слід розуміти, що його використання монархом передбачає сильний парламент і демократичність політики. Тому в реаліях Бахрейну це фіктивна форма політичної відповідальності, оскільки саме право від якого вона походить не застосовується в силу контрольованості парламенту.

Схожа ситуація спостерігається й у Катарі. Ч. 3 ст. 106 Конституції Катару також передбачає, що вето еміра може бути подолане 2/3 голосів від складу Консультативної Ради. Згідно ст. 77 30 депутатів парламенту обираються шляхом прямих виборів, а 15 – призначаються еміром [10]. Для подолання вето глави держави потрібна підтримка щонайменше 30 депутатів. Відповідно, всі обрані парламентарі мають бути опозиційними до еміра. Така ситуація не є реальною з огляду на існуючі обмеження політичних прав у Катарі. Не говорячи про те, що як і монархи Бахрейну та Кувейту, емір Катару, згідно ст. 104 Конституції, володіє необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту [10]. Проте у політичній практиці Катару право вето жодного разу не застосовувалося еміром. До того ж, не зважаючи на те, що діюча конституція була прийнята у 2003 р., досі не було проведено виборів до Консультативної Ради. Наразі всі її 45 членів призначені еміром. Тому, як і у Бахреїні, настання політичної відповідальності еміра через подолання вето Консультативною Радою має фіктивний характер.

Правом сильного вето також володіє монарх Кувейту. Ст. 66 Конституції визначає, що вето еміра долається 2/3 голосів від складу Національної Асамблеї [11]. За нормальних умов для цього потрібна підтримка щонайменше 34 депутатів. Однак, враховуючи, що 14 міністрів є парламентаріями за посадою, для подолання вето еміра вимагаються голоси не менше 43 депутатів. Розуміючи, що 14 міністрів-депутатів є лояльними главі держави, для подолання вето останнього потрібно понад 4/5 голосів виборного депутатського корпусу. Таке ускладнення процедури вето, порівняно з конституційною практикою Бахрейну та Катару, зумовлено меншим ступенем контрольованості парламенту з боку еміра та періодичним проходженням представників опозиції до легіслатури. У Кувейті, на відміну від Бахрейну та Катару, має місце гостра політична боротьба. Останні випадки застосування права вето еміром Кувейту були в 2012 р. і стосувалися внесення змін до Конституції щодо визнання шариату єдиним джерелом права та законопроекту, яким пропонувалося ввести смертну кару за пародіювання релігії. Тому в Кувейті окреслена форма політичної відповідальності не є фіктивною, як це має місце у Бахреїні та Катарі, проте її реалізація вкрай ускладнена через зазначені правові та політичні обставини.

Ще одна форма політичної відповідальності глави держави є найпоширенішою в арабських монархіях. Її настання пов'язане зі скасуванням виданого монархом декрету, що має силу закону. Представлена вона в конституційній практиці Бахрейну, Катару, Кувейту та

ОАЕ. Варто зауважити, що це право є рудиментом минулої законодавчої влади монархів. Ст. 38 Конституції Бахрейну передбачає, що у міжсесійний період або до скликання Консультативної Ради та Палати депутатів із настанням обставин, що потребують термінових заходів, король може видати декрет, який має силу закону. Такий документ має бути направлений протягом місяця з моменту промультгації на затвердження обом палатам парламенту, або протягом місяця з моменту першого засідання палат нового скликання. Якщо ця умова не буде виконана або указ не буде затверджено абсолютною більшістю голосів депутатів кожної палати, він втрачає чинність [9]. У політичній практиці Бахрейну монарх користувався цим правом лише 4 рази і в жодному випадку парламент не виступив проти. Зважаючи на раніше проаналізовані повноваження короля та ряд політичних обставин, як і у ситуації з подоланням вето, скасування монаршого декрету-закону малоімовірно. Тому ця форма політичної відповідальності у конституційній практиці Бахрейну є фіктивною.

Аналогічним правом, згідно ст. 70 Конституції Катару, володіє емір. Головна відмінність полягає в тому, що для скасування монаршого декрету-закону потрібно 2/3 голосів від складу Консультативної Ради [10]. Вище вже згадувалося, що це потребуватиме підтримки всіх виборних депутатів і наптовхнеться на опір еміра, який має необмежене право достроково припинити повноваження парламенту. Як вже відомо, наразі Консультативна Рада не обрана. Тому, як і у конституційній практиці Бахрейну, така форма політичної відповідальності глави держави має фіктивний характер. Щоправда, варто звернути увагу, що емір Катару на відміну від короля Бахрейну, часто користується цим повноваженням, що зумовлюється вкрай обмеженими законодавчими повноваженнями Консультативної Ради.

Конституція Кувейту (ст. 72) також надає право еміру видавати декрети, що мають силу закону. На відміну від конституційної практики Бахрейну, для його представлення в Національній Асамблеї емір має 15 днів. Інакше декрет втрапить силу, або у разі його відхилення абсолютною більшістю депутатів [11]. У цьому питанні політична практика Кувейту унікальна. Не зважаючи на політичні обставини, що ускладнюють відхилення такого декрету-закону, та необмежене право еміра достроково припинити повноваження парламенту, відомо про 2 випадки скасування його декретів Національною Асамблеєю у 1999 р. та 2010 р. Щоправда, це закінчувалося жорсткою політичною боротьбою та протистоянням з опозицією. Тому, не заважаючи на періодичність використання такого права, емір Кувейту все ж враховує поточну політичну ситуацію і не зловживає ним.

Дещо відмінну сутність право видавати декрети-закони має в конституційній практиці ОАЕ. Ст. 113 Конституції передбачає, що президент разом з Радою Міністрів у період між засіданнями Вищої Ради (вищий федеральний орган ОАЕ, який складається з правителів всіх семи еміратів) з нагальних причин може видати декрет, що має силу закону. Якщо протягом семи днів такий документ не затверджується Вищою Радою, то він втрачає чинність. Згідно ст. 49 Конституції ОАЕ для такого рішення потрібно підтримка 5 з 7 емірів, включно з монархами Абу-Дабі й Дубаї [12]. Враховуючи, що традиційно Президентом ОАЕ є емір Абу-Дабі, а Раду Міністрів очолює емір Дубаї, то фактично декрет потребує голосів будь-яких інших трьох членів Вищої Ради. Як відомо, в політичній практиці ОАЕ не було випадків відхилення декрету президента та Ради Міністрів. Взаємовідносини між сімома емірами побудовані на засадах консенсусу – п'ять монархів визнають першість емірів Абу-Дабі та Дубаї, а останні двоє рахуються з їхніми інтересами. Тому ця форма політичної відповідальності у конституційній практиці ОАЕ є не стільки фіктивною, скільки є своєрідним інструментом-гарантом збереження консенсусу.

Отже, як і в ситуації з подоланням вето, скасування монаршого декрету-закону в реаліях Бахрейну та Катару є фіктивною формою політичної відповідальності, в Кувейті навпаки – реальною, а в ОАЕ – виконує функцію стримування та збереження консенсусу між емірами.

Інститут референдної ініціативи глави держави є рідкісним не лише в конституційній практиці монархій, а й республік. Серед пропонованих у статті країн він представлений лише в Бахреїні та Катарі. Ст. 43 Конституції Бахреїну надає право королю ініціювати попередній законодавчий референдум або референдум з питань поточної політики. Слід зауважити, що його результати є обов'язковими для виконання [9]. У політичній практиці Бахреїну після прийняття Конституції у 2002 р. не було проведено жодного референдуму. Втім слід розуміти, що у разі відхилення ініціативи монарха, настане його політична відповідальність, оскільки будь-який референдум матиме імперативний характер. Щоправда, варто зважати на те, що в політичних реаліях Бахреїну та виходячи з думки про референдум як популістський інструмент, навряд чи король застосовуватиме такий засіб у відверто програшній позиції. Ст. 75 Конституції Катару також передбачає право еміра на референдну ініціативу, але лише з питань поточної політики [10]. Як і у Бахреїні, він має імперативний характер. Емір Катару після прийняття конституції у 2003 р. жодного разу не користувався таким правом. Зважаючи на те, що в конституційній практиці обох зазначених держав передбачений лише імперативний референдум, відхилення запропонованих ініціатив монархів означатиме настання їх політичної відповідальності перед громадянами.

В основних законах Бахреїну та Кувейту закріплена особлива форма політичної відповідальності монарха, яка за певних обставин може нівелювати можливості здійснювати тиск на легіслатури. Мова йде про скликання парламенту, повноваження якого були раніше припинені главою держави. У ст. 64 Конституції Бахреїну зазначено, що вибори до Палати депутатів після її розпуску мають бути проведені протягом чотирьох місяців з дня дострокового припинення повноважень. В іншому випадку розпущений парламент знову збирається і працює до моменту обрання нового [9]. Як вже зазначалося, у політичній практиці Бахреїну не було випадків дострокового припинення повноважень парламенту, тому така форма на практиці не реалізовувалася. Однак, не зважаючи на необмежене право розпуску Палати депутатів, король Бахреїну не може її розганяти нескінченно – це може спричинити політичну кризу.

Конституція Кувейту (ст. 107) передбачає аналогічну ситуацію, але термін, відведений для обрання нової Національної Асамблеї, складає два місяці [11]. Еміри Кувейту 8 разів достроково припиняли повноваження легіслатури, але жодного разу не доводили справу до скликання розпущеного парламенту, вдаючись до нових виборів. Особливо показовим у цьому питанні був 2012 р., коли піддані двічі обирали парламент. Не зважаючи на те, що жодного разу ні король Бахреїну, ні емір Кувейту не несли політичної відповідальності внаслідок скликання розпущеного парламенту, реалізація такої форми політичної відповідальності є цілком реальною, оскільки вона корелюється з політичною кон'юнктурою. Наприклад, монарх може відмовитися від загострення конфлікту, або матиме місце несприятлива електоральна ситуація.

Враховуючи, що ОАЕ є виборною монархією, оскільки її президента обирає з-поміж себе Вища Рада, у конституційній практиці існує така форма політичної відповідальності глави держави як непереобрання. З моменту утворення ОАЕ в 1971 р. посаду президента незмінно займають лише еміри Абу-Дабі, як правителі найбільшого за територією та запасами нафти емірату. Це результат консенсусу між іншими еміратами та данина Абу-Дабі як рушію об'єднання – у Конституції ОАЕ не зазначено про те, що посаду президента обов'язково займає правитель Абу-Дабі. Тому гіпотетично обрання правителя іншого емірату главою держави можливе. На практиці ж ні, оскільки, обрання нового президента вимагатиме голоси 5 з 7 емірів, серед яких має бути й емір Абу-Дабі. Тому, як і в ситуації зі затвердженням монаршого декрету, ця форма політичної відповідальності глави держави в ОАЕ виконує функцію інструменту підтримки діючого консенсусу.

Отже, дослідивши конституційну та політичну практику арабських монархій можна зробити висновки:

– в Омані та Саудівській Аравії немає жодних форм політичної відповідальності глави держави, що може свідчити про знаходження цих країн на нульовому етапі політичної трансформації;

– в Бахреїні, Катарі, Кувейті та ОАЕ формується інститут політичної відповідальності глави держави, але він має фіктивну або гіпотетичну природу, що свідчить про розбудову вдаваного конституціоналізму як етапу політичної трансформації.

Запропонований поділ є умовним, оскільки, як зазначалося вище, кожна з держав має власну специфічну конституційну та політичну практику. Наприклад, в Омані чітко фіксується, що особа монарха є недоторканою, а отже – невідповідальною. Цього немає у Саудівській Аравії. У Кувейті має місце гостра політична боротьба, чого не скажеш про реалії Бахреїну та Катару. В ОАЕ ж форми політичної відповідальності президента є суто гіпотетичними і покликані зберігати консенсус між правителями всіх еміратів та забезпечувати стабільність системи влади. Не зважаючи на те, що в більшості монархій Аравійського півострову інститут політичної відповідальності глави держави має фіктивний або гіпотетичний характер (залежно від конкретної форми), важливим є сам факт його наявності. Перш за все, це свідчить про процеси політичної трансформації в регіоні. По-друге, приклад монархій Аравійського півострову вказує на те, що абсолютність невідповідальності та недоторканості монарха не є загальним правилом для всіх без винятку монархій. Відповідно, це залишає простір для подальших досліджень даної форми державного правління та нових *перспектив* наукового пошуку.

Використана література:

1. Александров И. А. Монархии Персидского залива: этап модернизации. М.: Дело и Сервис, 2000. 544 с.
2. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока. М.: Наука, 1981. 152 с.
3. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії: Навч. посібник. Х.: МВС України Університет внутрішніх справ, 2000. 117 с.
4. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 326 с.
5. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: монографія. Суми: Мрія-1, 2010. 368 с.
6. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. К.: Либідь, 2005. 368 с.
7. The Basic Law of Governance. URL: https://web.archive.org/web/20140323165604/http://www.saudiembassy.net/about/country-information/laws/The_Basic_Law_Of_Governance.aspx (дата звернення: 03.01.2020).
8. The Basic Statute of the State (The Constitution of the Sultanate of Oman). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011.pdf
9. The Constitution of the Kingdom of Bahrain. URL: <https://www.bahrain.gov.bh/images/constitutione.pdf> (дата звернення: 03.01.2020).
10. The Constitution of the Kingdom of Qatar. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.pdf (дата звернення: 03.01.2020).
11. The Constitution of the State of Kuwait. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.pdf (дата звернення: 03.01.2020).
12. The Constitution of the United Arab Emirates. URL: <https://legaladvice.com/legislation/120/uae-constitution-of-united-arab-emirates> (дата звернення: 24.12.2019).

Rudyk A. Formation Of The Political Responsibility Institute Of The Head Of State In The Arabian Monarchies

The article described constitutional recognition of the inviolability and irresponsibility of the head of state in Arabian monarchies such as Bahrain, Qatar, Kuwait, United Arab Emirates,

Oman and Saudi Arabia. Revealed forms of political responsibility, which constitutionally recognized in above-mentioned countries, such as parliament's rejection of a monarch's legislative initiative, legislature's overcoming of a monarch's veto, repeal of the monarch's law decree, rejection of the head of state initiative which submitted to referendum etc. Found a way to identify the fictitiousness or reality of the possibility of realizing one or another form of the head of state political responsibility, depending on other constitutional circumstances, such as monarch's right to dissolve the parliament and the ability to influence the formation of the deputy corps. Also analyzed the political practice of each researching monarchy for the subject of realizing by the head of state an exact right, such as vetoing a law draft, and the onset of his political responsibility. Took into account such factors as the opposition presence in the parliament, sharpness of political struggle and political situation. It has been found that in Oman and Saudi Arabia there is no institution of political responsibility of the head of state. In Bahrain, Qatar, Kuwait and the United Arab Emirates it is fictitious or hypothetical, because other constitutional circumstances and political practice indicate impossibility of realizing of exact form of monarch political responsibility, or examples of application are absent in the political practice of the analyzing monarchies, or specific form of political responsibility acts as a tool for keeping consensus. It is justified that such elements of the monarch's constitutional status as inviolability and irresponsibility are not absolute for all existing monarchies.

Key words: political responsibility, political responsibility institute of the head of state, forms of political responsibility of the head of state, political transformation.

НАШІ АВТОРИ

БРОВКО ОЛЕГ ВІКТОРОВИЧ	кандидат політичних наук, викладач кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (Харків, Україна), olega1902@gmail.com
ГАВРИЛЮК ВІКТОР ВАДИМОВИЧ	аспірант кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова, (Київ, Україна), victorgavrilyuk@ukr.net
ГАПОНЕНКО ВІРА АНАТОЛІВНА	кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри політичних технологій Київського національного університету імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна), rvagar@ukr.net
ДМИТРЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІВНА	аспірант Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Полтава, Україна), Helen.dm1505@gmail.com
ЗАЙЧЕНКО ЛІЛІЯ МИХАЙЛІВНА	старший викладач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна), zaichenko.lm@gmail.com
ІВАНОВА НАТАЛІЯ ЮРІВНА	кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політичних технологій Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана (Київ, Україна), ivanovakneu@ukr.net
КАРНАУХ АННА АНАТОЛІВНА	кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна), annakarnayh76@gmail.com
ЛАПІН ОЛЕГ ІГОРОВИЧ	аспірант кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна), adv.lapin@gmail.com
ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ	аспірант кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна), pecherskiyvip@gmail.com
РУДЕНКО ЮЛІЯ ЮРІВНА	кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри Національної академії Служби безпеки України, (Київ, Україна), uliarudenko507@gmail.com
РУДИК АНДРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ	аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна), andronikimpaler@gmail.com
СЕМИГІНА ТЕТЯНА ВАЛЕРІВНА	доктор політичних наук, професор, член Національного агентства кваліфікацій (Київ, Україна), semigina.tv@gmail.com
ШАЙГОРОДСЬКИЙ ЮРІЙ ЖАНОВИЧ	доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна), 23.00.01@ukr.net

ЗМІСТ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

Семігіна Т. В.
ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ВИЗНАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КВАЛІФІКАЦІЙ:
УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....5

Бровко О. В.
КАРПАТСЬКИЙ ЄВРОРЕГІОН ЯК ФОРМА ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В ЄВРОПІ.....14

Руденко Ю. Ю.
ІНТЕГРАЦІЙНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ.....19

Латін О. І.
КОНЦЕПТ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....23

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Шайгородський Ю. Ж.
МЕДІАПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ–2019.....30

Гапоненко В. А.
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....42

Дмитренко О. А.
ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ:
ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ.....47

МОРАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ПОЛІТИКА

Іванова Н. Ю.
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА
НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ.....56

Карнаух А. А., Зайченко Л. М.
ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ «ДОВІРА» ТА «ПОЛІТИЧНА ДОВІРА»
У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ.....60

Гаврилюк В. В.
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ,
ЮРИДИЧНІ, МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ.....67

Печерський П. М.
СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ЯК КРИТЕРІЇ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕННЯ
ПРО ПОЛІТИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....75

Рудик А. О.
ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ
В АРАВІЙСЬКИХ МОНАРХІЯХ.....81

НАШІ АВТОРИ.....89

CONTENT

EUROPEAN INTEGRATION AND NATIONAL INTERESTS

Semigina T. EUROPEAN POLICY ON RECOGNITION OF PROFESSIONAL QUALIFICATIONS: LESSONS FOR UKRAINE.....	5
--	---

Brovko O. CARPATHIAN EUROREGION AS A FORM OF CROSS-BORDER COOPERATION IN EUROPE.....	14
--	----

Rudenko Yu. INTEGRATION FUNDAMENTALS OF NATIONAL IDEA IN UKRAINE.....	19
---	----

Lapin O. THE EUROSCEPTICISM CONCEPT IN INTERNATIONAL RELATIONS.....	23
---	----

DEMOCRACY AND DEMOCRATIZATION PROBLEMS

Shayhorodsky Yu. MEDIAPSYCHOLOGICAL FACTORS OF ELECTORAL CHOICE–2019.....	30
---	----

Haponenko V. THE INSTITUTE OF POLITICAL LEADERSHIP AS CONDITION OF UKRAINIAN POLITICAL SYSTEM'S DEMOCRATIZATION.....	42
---	----

Dmytrenko O. INSTITUTION CAPACITY OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS OF UKRAINE: FINANCIAL ASPECT.....	47
--	----

MORAL PRINCIPLES AND PUBLIC POLICY

Ivanova N. POLITICAL RESPONSIBILITY INSTITUTIONALIZATION AS A CONDITION OF PEOPLE'S POWER IN UKRAINE.....	56
--	----

Karnayh A., Zaichenko L. THE CONCEPTS OF «TRUST» AND «POLITICAL TRUST» IN POLITICAL SCIENCE.....	60
---	----

Havryliuk V. RESPONSIBILITY: POLITICAL, PHILOSOPHICAL, LEGAL, MORAL ASPECTS.....	67
---	----

Pecherskiy P. SOCIAL FACTORS AS CRITERIA FOR FORMING AN IDEA OF POLITICAL RESPONSIBILITY.....	75
--	----

Rudyk A. FORMATION OF THE POLITICAL RESPONSIBILITY INSTITUTE OF THE HEAD OF STATE IN THE ARABIAN MONARCHIES.....	81
---	----

OUR AUTHORS.....	89
-------------------------	----

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити такі елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання **цілей статті** (постановка завдання);
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- **виокремлення не вирішених раніше частин** загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад **основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- **висновки** до даного дослідження і **перспективи** подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються раніше не опубліковані наукові праці. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редакція залишає за собою право редагування текстів статей.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** зі зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси та телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються **рецензією** наукового керівника або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри / відділу про рекомендацію до друку. Автор **підписується** на звороті останньої сторінки статті. Рукопис статті подається в одному примірнику. Разом з рукописом на диску подається електронний варіант статті, збережений у форматі .doc або .rtf.

Обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – до 20 тис. друкованих знаків разом із пробілами. **Вимоги для оформлення тексту**: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; поля: верхнє, нижнє – 20 мм, праве – 10 мм, ліве – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо: використовувати *кутові лапки* «Текст»; розрізняти символи *defis i ture* (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти *нерозривні пробіли* між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у покликаннях і списку використаних джерел, між датою і роком (напр. М. П. Драгоманова; с. 22–28; 27 березня 2007 р.; м. Київ); по тексту *уніфікувати скорочення*; розшифровувати *абрєвіатури* при першому згадуванні; між словами залишати по одному пробілові. *Рисунки і таблиці* оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі й розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий. Таблиці мають бути виконані в чорно-білому режимі.

Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «*Використана література*» та оформлюється мовою оригіналу, згідно з вимогами МОН України. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну (без використання функції меню Word «*Формат – Список – Нумерований*»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються

таким чином: [3, с. 5–6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Слід уникати підрядкових посилань у тексті.

Структура статті: УДК, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою (1800 знаків), текст статті, використана література; прізвище ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою (не менше 1800 знаків).

Зразок оформлення статті

<i>УДК</i>	<i>Прізвище та ініціали</i>
НАЗВА СТАТТІ	
<i>Анотація та ключові слова укр. мовою (1800 знаків)</i>	
Текст статті	
Використана література:	
ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)	

Приклад оформлення використаної літератури (згідно з ДСТУ 8302:2015):

- Андрущенко В. П. Філософія політики: підручник. Київ: Знання України, 2003. 400 с.
- Байме К. Політичні теорії сучасності; пер. з нім. М. Кутаєвої та М. Бойченка. Київ: Стило, 2008. 396 с. (Сучасна гуманітарна бібліотека).
- Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. 2014. Випуск 15. С. 5–10.
- Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування: підручник. Київ: МАУП, 2005. 152 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / За ред.: В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенко, Ю.С. Шемшученко; НАН України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. 2–е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 735 с.
- Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; [упор. покажчика: Киридон А. М., Волянчук О. Я., Огієнко В. І.]. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.
- Михальченко М. Україна розділена в собі : від Леонідії до Вікторії : у 2–х т. Київ: ППІЄНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. Т. 1. 490 с.
- Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. Київ, 2007. 31 с.
- Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон за станом на 01.11.2016. Голос України від 15.01.2016. № 6.
- Положення про Міністерство юстиції України: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014. № 228. Офіційний вісник України від 15.07.2014. № 54. С. 88.
- Шайгородський Ю. Прояви політичної деструкції в умовах демократії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 3-4. С. 241-255. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_3-4_22 (дата звернення: 11.11.2017)
- Українське суспільство: моніторинг соціальних змін // Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/> (дата звернення: 12.01.2019).
- Sestanovich S. Evaluating the Reset: Is It Time for a Pause? URL: <http://www.cfr.org/russian-fed/evaluating-reset-time-pause/p25438> (Title from the screen)

Наукове видання

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

***Серія 22. Політичні науки та методика викладання
соціально-політичних дисциплін***

Випуск 28

Матеріали подані мовою оригіналу.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Головний редактор – Т. В. Семигіна
Відповідальний редактор – О. В. Бабкіна
Відповідальний секретар – О. Я. Волянчук

Підписано до друку *23 січня 2020 р.* Формат 60x84/8.

Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. др. арк. 11,75. Облік. видав. арк. 8,44.

Наклад 300. Зам. № 389

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26

Продажу не підлягає!